

8. עדיין (= עד אין)

הכתיב המקובל במשנה – בדפוסים ובכתב־היד, הוא "אדיין/עדיין", אבל קטעי גניזה בניקוד בבלי מזמנים לנו צורות אחרות, כגון: "עד אין" (נדר' יא, י) Ms. Malper 76; עד אין (יד' ד, ד) Heb. c.17.

ומחוץ למשנה: בספרא, כי"ר, מצויה "אדיין" לרוב בלי ניקוד, כגון [צג, תל], ופעם אחת בניקוד: "אֲדִיין" [תג], אבל לצדה: "עדאין" [רצד, שעב] – בלי ניקוד; "עד אין" [שמ], "עד אין" [קכה] – בלי ניקוד; תוספתא: כי"ע גורס: "עדיין", וכך לרוב גם בכי"ו, אבל בו נמצא גם "עד אין" (פסח' ג, ו; זבח' ד, ח), "עד אין" (מנ' ד, יט; ו, יט, כלים ב"מ ח, ז); מכילתא דרשב"י: "עדאין" (עמ' 7), "עד אין" (עמ' 16), "עדאין" (עמ' 177, 206), "עד אין" (עמ' 125, 181).

ירושלמי: "אדיין", "עדיין".

ספרות הגאונים: "עדאין" (x2), "עדעיין", "עדאין" (x5), "עדן" (x4).¹⁸⁴

קוטשר שיער, שכל התיבות באל"ף הן פרי אטימולוגיה עממית, והוא הרחיב את הדיבור על גיזרון התיבה,¹⁸⁵ וראוי לבחון מחדש את מסורותיה של תיבה זו לאור החומר הרב שניתוסף בעניינה.

9. מנין (= מן אין)

"מנין" היא הצורה היחידה המצויה בכל הספרות התלמודית. למעשה, אין לנו שום עדות בכתב לצורה המשוחזרת "מן אין". ההתפתחות המשוערת היא: *מן אין < מְנִין (בשימוט אל"ף) < מְנִין (בהיחטפות התנועה הקצרה) – זהו הניקוד המצוי בכתב־היד, במסורת הבבלית ובמסורת הקריאה של בני תימן ובני עדות המזרח. רק בני אשכנז מכירים את הצורה מְנִין, הן במסורת הקריאה הן בניקוד ספריהם (משניות, סידורים והגדות של פסח), וכן נוקד בכל המילונים המדעיים. אבל בסידורים ובהגדות אשכנזיים קדומים נמצא רק "מְנִין". ואפשר שר' שבתאי סופר, בן המאה הי"ז, הוא הוא שניקדה לראשונה בסידורו בדיגוש הנו"ן. ושמה היא נוקדה על דרך מְאִין המקראית?

10. אפילו (= אף אילו)

"אפילו" היא הצורה היחידה המצויה בכל הספרות התלמודית. נ' ברגרין מצא זכר לצורה האנליטית "אף אילו" בספרות הגאונים.¹⁸⁶

¹⁸⁴ ראה מראי מקומות במילון בן־יהודה בערכים עדן, אדין. וכן מצאתי "עדאין" בתשובות הגאונים, מהד' א"א הרכבי, א, ברלין תרמ"ז, עמ' 40, 44, 95, 118, 151, 155.

¹⁸⁵ צורת הרבים, עמ' 113-114.

¹⁸⁶ לשוננו לעם, לב (תשמ"א), עמ' 278-280.

11. מוחר (= מאוחר)

משנה: "פרוזבול המוקדם כשר. והמאוחר פסול" (שבי' י, ה); כי"ל ומשניות שבירושלמי: "והמאוחר"; ספ"ב: "שאיין מוקדם ומואחר בתורה" (3x. כ"י ואטיקן 32, בהעלותך ס-סה [58-60]); רשב"י: "מוקדם ומוחר" (עמ' 88 לפי כ"י קימברידג'. ובהמשך: ומו', ומ'); ירושלמי: בכ"י ליידין מצויה הרבה הצורה "מואחר", כגון שבי' לט ע"ד; פסח' לא ע"ד.¹⁸⁷ וכן בקטע גניזה אוקספורד Heb. e. 77 (רשימת מונחים קראית מהמאה השמינית): "ומקודם ומוחר".

אפשר אפוא שלפנינו התהליך: מאוחר < מוחר, מואחר (בנשילת האל"ף). ושמה נטבעה התיבה "מאוחר" בדפוס חברתה "מוקדם" (פרי גרירה) והפכה "מואחר", ואז חלה נשילה של אל"ף הסוגרת הברה – "מוחר".

12. מורע (= מאורע)

השם "מאורע" אינו מזדמן במשנה.

תוספתא: "ואו' מעין המורע" (ברכ' ג, ו) – כך בכי"ו ובכי"ע; "ואומר מעין המורע בעבודה" (שם, יא) – כך בכי"ע, אבל בכי"ו ובדפוס: "ואומר קדושת היום"; "לא נאמרה אלא מתוך המורע" (סוטה ו, א) – כך בכי"ו. בדפוס: "המורא". בכי"ע: "המאורע"; "ואין משיבין אלא במורע" (סנה' ז, ז) – כך בכי"ו. בדפוס: "במרע". בכי"ע: "במאורע".

ספרי דברים: על שם המורע (א, 7) – כך בכי"ר 32, בכ"י לונדון ובכ"י אוקספורד.

וכן מצאתי את הצורה "מורע" באוצר הגאונים למסכת פסחים, עמ' 21 ועמ' 90.

13. נקה (= נאקה)

משנה: "אבל אכוף שלנקה טמא" (כלים כג, ב). וכן בספרא עו ע"ג. אבל בדפוס: "נאקה"; "והנקה בחטם" (שבת ה, א). בדפוס: "והנאקה".

תוספתא: "ישיבת הנקה והסוס והאיכוף" (כלים ב"ב ב, ז).

וכן בירוש': "לא תנינן אלא הנקה בחטם" (שבת ז ע"ג). אבל בבבלי: "מאי נאקה...

נאקה באפסר" (שבת נא ע"ב).

14. בית שן, בישני (= בית שאן, בית שאני)

א. השם "בית שאן" נמצא במשנה ע"ז, א, ד; ד, יב – כך בדפוס ובכי"ק, אך כי"פ גורס בראשון: "בית שן". וכן בירושלמי: "בית שן" (כת' לג ע"ג); "בית שאן" (דמ' כב

ע"ג – x4) ובכ"י ליידין: "בית שן" (פעמיים הוגה). בכתובת ההלכתית בעמק בית שאן כתוב שם זה תמיד באל"ף (x3).¹⁸⁸ במקרא – שש פעמים "בית שאן" ושלוש פעמים "בית שן" (ואלה בספר שמואל בלבד).

ב. התואר "בישני" מזדמן פעם אחת במשנה: "כל זית שיש לו שם בשדה... שהיה שופכני או בישני" (פאה ז, א) = מבית שאן? (ראה פירוש אלבק למשנה). כי"ק: "בְּשָׁנִי". כי"פ: "בִּישָׁנִי".

וכן בירושלמי: "תני אין מעבירין לפני התיבה לא חיפנין ולא בישנין" (ברכ' ב, ד [ד ע"ד]). ובכתובות ירושלים: "הבשני", "הבשנית".¹⁸⁹

15. מימתי (= מאימתי)

את הצורה שמוטת האל"ף מצאתי פעמיים בקטע גניזה בניקוד בבלי: "מימתי" (שבי' ג, א, T-S, E1, 13).

תוספתא: כי"ו מרבה בכתיב: "מימתי", "מימתיי", כגון: ר"ה א, יז; סוכה ג, טז; ד, יא; תע' א, ב; יום טוב א, ה; כפורים ג, טז. וכן גורס קטע גניזה לתוספתא: "מימתי" (כיפורים ג, טו; ג, טז; פסח' ב, כב), "מימתאי" (שם ג, יח).

ירושלמי: שלוש פעמים נמצא בכ"י ליידין "מימתיי" (תר' ג, ד [מב ע"א]). פעם אחת נתלתה אל"ף זעירה.

קוטשר דן בהרחבה בכתיבה, בניקודה ובאטימולוגיה של התיבה "אימתי".¹⁹⁰ לדעתו, אין ספק שהצורה דגושת המ"ם היא המקורית. עתה, לאור העקיבות שנתגלתה בכ"י בניקוד בבלי – "אימתי", יש לשקול מחדש את העניין. ואף על פי שאין בתיבה זו התנאים לנשילת האל"ף, החלטתי להביאה כנספח לסעיף הזה.

לכאורה, הכתיב "מימתי" אפשר לו שיתפרש ככתיבה המלא של הצורה "מִמְתִּי", אולם צורה זו יסודה מקראי ונעלמה בלשון חכמים, ובמקומה אתה מוצא לעולם בכי"ק ובכי"פ: "אמתי", "מאמתי", "עד אמתי". ואכן הדפוסים ושאר כתבי־היד גורסים תמיד את הצורה המלאה: "מאימתי". עדות מעניינת מצאתי בערוך, ערך "מתי": "ממתי קורין את שמע בערבין (ברכ' א, א) – פי' ר' מצליח מ"ם הראשון אינו עיקר. והוא כמו מתי אבא ואראה (תה' מב, ג)... ויש ששונין מאימתי והאלף תוספת כמו א' דאזרוע זרוע ותרג' מתי – אימתי. והשונה מאמתי אינו משובח, שהוא כמו וכאמתי על פני הארץ (במ' יא, לא)". נראה לי, שהגאון מסתייג מהקריאה "מִמְתִּי" (מעין כי"פ לברכ' א, א-ב – x2). כנראה, הוא הכיר את מסורת הקריאה "מִמְתִּי". ואכן קוהוט (המהדיר) מעיר, שבשני כתבי־יד מנוקדת התיבה הראשונה: "מִמְתִּי". נראה אפוא ששיווי התנועות

188 י' זוסמן, כתובת הלכתית, עמ' 111.

189 קוטשר, עברית וארמית, עמ' לה.

190 אפשטיין, מבוא, עמ' 1255.

mē<emmāṭay הביא למיזוג שתי התנועות ולשימוט האל"ף גם בכתיב.¹⁹¹ ובכך – האם האפולוגיה היא זו?

16. לקט דוגמות

כאן אני רושם מבחר תיבות שנקרו בדרכי, ובהן נשלה אל"ף. אמנם בכל אחת מהן מצויים התנאים הפונטיים לנשילת האל"ף, ואף על פי כן כיוון שהן מזדמנות פעם אחת בלבד ובכתב-יד אחד בלבד, יש לחשוש, שמא אין מקצתן (דוגמות א-ג) אלא טעות סופר.

א. "דברים רואים" (שק' ד, ח) – כי"ק (המנקד תיקן).
 ב. "אם רואין לעשות" (שבי' א, ג) – כי"פ (המנקד תיקן).
 ג. "ובכלי לבן שואלין" (תע' ד, ח) – כי"ק (המנקד תיקן).
 יש מקום לשער, שהגייה מעין rūyīm (בשימוט אל"ף) היא שגרמה לסופר לטעות ולכתוב את האל"ף אחרי הוי"ו, ואין זו סתם טעות סופר, שאין לה דבר עם ההגייה. דוגמה כמות אלו, אבל חד משמעית בכתיבה, נמצאה במגילת המקדש סו, 9: "רויה לו מן החוק" (=ראויה).
 ד. "שחליות שלה שלאילמוג ומוחזות באונקליות שלמתכת" (תוס' כלים ב"מ א, ט) = מואחזות.

ה. "בידים סואבות" (תוס' חג' ג, יא). ההגייה המשתקפת היא suvat, והאל"ף נכתבה שלא במקומה. השווה: "בידים סאובות" (פרה יב, ו). והשווה לעיל: "מואחר".
 ו. "סאתו" (=סאתו, שבי' ה, ח) – כי"פ. וכך נוקד בקטע גניזה שניקודו בבלי, T-S E1, 14.

ז. "לשניתרסה" (=לשנתארסה, סוטה ב, ו) – כי"פ (א תלויה).
 ח. "שיסתבו" (=שיסתאבו, זבח' ח, א; ח, ב) – כי"ל.
 ט. "שלשירה" (=שלשירה, סוכה ג, ב) – כי"ק (המנקד תיקן).
 בשתי הדוגמות האחרונות האל"ף מנוקדת בתנועה חטופה.
 ואזכיר רק דוגמה אחת מחוץ למשנה: "מיתכל" (=מתאכל) – שבע פעמים נזדמנה ברשב"י, עמ' 104.

הדים לתופעה במדרשי חז"ל

א. בברכ' נז ע"א נאמר: "הבא על נערה מאורסה יצפה לתורה שנאמר תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב" (דב') אל תקרי מורשה אלא מאורשה". נראה לי, שדרשת "אל תקרי" מכוונת לסוף התיבה -שָה < -שָה, שכן הרישה כבר נשתוותה בהגייה בנשילת האל"ף.

¹⁹¹ דוגמה זו שונה אמנם מן השאר בכך שהאל"ף נתונה בה בין שתי תנועות. אף על פי כן החלטתי לספח אותה משום הדמיון.

ב. בר"ר ט, ה (תיאודור־אלבק, עמ' 70) נאמר: "בתורתו שלר' מאיר מצאו כתוב והנה טוב מאד" (בר' א, לא) – "והנה טוב מות".

ובכן: $me'ōd > mōt/mōd$ והכתיב "מואד(ה)" במגילות קומראן מאשר זאת.¹⁹²

ג. מנ' מד ע"ב: "היה ר' מאיר אומר: חייב אדם לברך מאה ברכות בכל יום, שנ' 'ועתה שמע ישראל מה ה' אלהיך דורש ממך'". ובכן, "מאה" נהגתה $ma < ma$ מה. כ"י אנטונין גורס במשנה דמ' ה, ב: "ומה [=ומאה] חולין שיש כאן".

סיכום התופעה

הממצאים שדלינו מספרות התנאים (גם אם אין בהם משום מיצוי) דלים הם, ודבר זה מתמיה לאור הידוע על היקפה של התופעה במקרא ובמגילות מדבר יהודה (וכן בארמית). אף העובדה, שכמעט שלא נמצאו דוגמות מן הפעלים (חוץ מגזרת ל"א) ומן השמות, אומרת דרשני. סקירת הערכים שנידונו מלמדת, שלרוב מדובר במילים דקדוקיות, המצויות ביותר בלשון – מקצתן פשוטות ומקצתן מורכבות. מרוב שימוש נשתחקו מילים אלה עד שלעתים נשתכח מקורן, וכיוון שאין הן ניטות, לא השפיעה על המעתיקים כל זיקה פרדיגמטית ואף לא קשר שבשורש לתיבות אחרות. מותרין אנו לשער, שנשילת אל"ף בין שווא לתנועה שיקפה מציאות פונטית בלשון חז"ל, ורק נטייתם של הסופרים – קדומים ומאוחרים – לכתוב כתיב אטימולוגי, היא שהחזירה אל"ף זו לכתב־היד ולדפוסים.

ב. חלופי י-א במעמד בין־תנועי

חילופי י-א במעמד בין־תנועי מצויים בלשון חכמים בכמה קטגוריות דקדוקיות ובתיבות בודדות. למעשה התיאור יהא בעיקרו מורפו־פונולוגי. מבדיקתנו עולה, שאופיים של חילופים אלו אינו פונמי, ואף תפוצת שני האלופונים בכל קטגוריה אינה מותנית, כנראה, בסביבה פונטית כלשהי. העדפת אחד מהם תלויה במסורת הסופרים ובמסגרת ענפי מסירתה של לשון חכמים.¹⁹³ חילקנו את החומר לשמונה סעיפים:

1. נטיית המילים המסתיימות ב־ay: בניים\בנאים.
2. נטיית שמות משורשי ל"י: חציים\חצאים.
3. משקל הפעלה משורשי ל"י: הודייה\הודאה.

192 קוטשר, הלשון, עמ' 42, 64.

193 ראה את החומר שהציג י' ברויאר מכתבי היד של הבבלי. העברית, עמ' 131-139, ושם ביבליוגרפיה נוספת.

4. פועלי ל"י עם כינוי מושא חבור: בניין\בנאן.
5. צורן הריבוי הנקבי המורחב: מרחציות\מרחצאות.
6. נטיית תוארי הייחוס: נכריים\נכריאים.
7. בינוני פעול מגזרת ל"י-ל"א: נשויין\נשואין.
8. לקט תיבות בודדות.

בכל סעיף נציג את הממצאים בכי"ק ומן הטיפוס המזרחי (= כתבי-יד שניקודם בבלי),¹⁹⁴ ונדלה את המקבילות מן המקרא, ממגילות מדבר יהודה ומן הארמית (בקטגוריות הרלוונטיות). רק בסעיף 7 ובמקצת הדוגמות שבסעיף 8 מדובר באל"ף שורשית המיוצגת במעמד בין-תנועי על-ידי יו"ד. ברוב הקטגוריות מדובר ביו"ד עיצורית (שורשית או חלק ממורפמה), שנתאפסה בין שתי תנועות או נצטמצמה לכדי הגה מעבר.¹⁹⁵ לשון אחר: יו"ד שבין שתי תנועות נשלה, ובמקומה צמח הגה חציצה או הגה מעבר (glide)¹⁹⁶ למניעת פעירה (hiatus), ומכאן חילופי י-א. אין ספק אפוא, שכל קיומן של יו"ד או אל"ף במעמד הנידון אינו אלא במישור הפונולוגי ולא במישור הפונטי.

1. נטיית מילים המסתיימות ב-ay מילים שצורת היחיד שלהן מסתיימת ב-ay כתובות בכי"ק לרוב ביו"ד, גם בכל הצורות הנטויות, כגון: "סקיין" (שבת יז, ב; כלים יג, ה); "רשיים" (x7, למשל ברכ' ב, ד. וכן ב"ב ו, ו: "ראשיין"); "אחריים" (כת' ד, ז; ח, ג), וכן תמיד: "אחריות", "אכסניים" (חול' ח, ב); "וודיות" (כר' א, ז — x5); "ודיין" (שם ו, ד. המנקד טעה וניקדה ככינוי הנסתרים: "ודיין"); "חשיים" (שק' ה, ו); "בליות" (יב' ט, ג; י, א; גיט' ח, ה); "בלאיות" (כת' יא, י); "בליותיהן" (שם ה, ח), אבל: "בִּלְאִי" (סוכה ח, ה).
- במקצת המילים נמצאות צורות ביו"ד לצד צורות באל"ף: "בנאים" (מק' ט, ו) \ בניין (כלים כט, ג); "גבאים" (חג' ג, ו; אב' ג, טז; טהר' ז, ו); "גבאי" (דמ' ג, א; קיד' ד, ה) \ "גביים" (ב"ק י, א); "סנאים" (כלא' ח, ה) \ "סניים" (שם); "תנאן" (כת' ט, א, על הגרד) \ "תנין" (ב"מ ז, יא — x3). רק מילים בודדות נזדמנו באל"ף בלבד: "זכאים" (יב' י, א; גיט' ח, ה); "רמאים" (שק' ה, ה; דמ' ג, ה).
- צורת היחידה נדירה: "אַלְאִית" (כלים טו, ו; טז, ז), אבל בכי"פ: "אַלְיִית", וכן "וודיית" (ער' א, א) לפי כי"פ (בכי"ק: "וודי"). ובתוספתא מצאתי: "רשיית" (תר' י, ד; מ"ש ב, א) — כך בכי"ו, אך בכי"ע: "רשאה"; "ודאיית" (תר' ה, ו) — כי"ו. הטיפוס

194 את הנתונים ליקטתי מספריהם של א' פורת, ל"ח, ושל ייבין, מסורת, והוספתי עליהם ממה שרשמתי אני מהספרא כי"ר ומקטעי גניזה למשנה.

195 ג' ברגשטרסר, דקדוק, עמ' 181-182.

196 ברוקלמן, דקדוק, עמ' 57. וכבר דחה קוטשר (הלשון, עמ' 405, הערה 302) את סברתם של באואר וליאנדר, שמקור המעתק בדיסימילציה של יו"ד בסמיכות לתנועה i (כשדיין < כשדאין) ומשם הועבר לתנועות אחרות (כשדייא < כשדאה).

הבבלי: "זכאין" [קעד]; "זכאין" [קנ]; "רשאים" [קלו]; "ודיים", "ודיים" [שמט]; "סניים" [ריג]. וכנגדן: "רמאין" (דמ' ג, ח); "קלאין" [נד].¹⁹⁷

מקבילות: במקרא ובמגילות מדבר יהודה לא נמצאו מקבילות. באגרות בר-כוסבה: "עניאין" (X, 5); "אחראים" (XXX, 24); "הגללים" (ILIII, 44).¹⁹⁸ בארמית מצויה הסיומת ay- בכמה סוגי שמות תואר: תוארי ייחוס (כשדי, פלישתי), שמות מספר סודרים (תליתי, רביעי) ושמות תואר כלליים (רגלי, עלי). בצורות הנטויות שלהם חלוקות המסורות: בארמית המקראית מצוי הכתיב ביו"ד, אולם ברוב המקרים הקרי באל"ף: כשדיא, קרי: פשדא; לויא, קרי: לואי; רביעיא, קרי: רביעא. וכן "פשדאין" (דנ' ה, יא) לצד: "יהודאין" (דנ' ג, יב). בתרגום אונקלוס לפי קטעי גניזה בניקוד בבלי¹⁹⁹ מצויה, כנראה, רק הצורה באל"ף: רגלאין, כנענא, פלישתאי, קדמאי. ותהליך דומה אירע אף בסורית: רוחניין < רוחנאין.²⁰⁰ בשטרות מוואדי מורבעאת: "אחראין" (1.2, XX), "אחרין" (XXVII, 3), "רשין" (XXVI, 1.8), ובנקבה: "רשיא" (XIX, 6.17).²⁰¹

2. נטיית שמות משורשי ל"י

בכ"ק מצויים שני הכתיבים – ביו"ד ובאל"ף. גדי: "גדיים" (ב"ק י, ט); דלי: "דליין" (טהר' ד, ד); [בעל] קרי: "קריין" (מק' א, א); "מי גבאין" (שם, ד) – האם טעה המנקד במשקל התיבה? טלה: "טלים" (x6 כגון: ער' ב, ה, תמיד ג, ג) \ "טלאים" (בכ' ה, ג); צבי: "צבאים" (בכ' ד, ז; כלא' א, ו); חצי: "חציים" (x7, כגון: מנ' ד, ה) \ "חציין" (x6: חול' ט, ד; אה' ד, א; ג, ד; ח, ו; טו, י) \ "חצאי" (x5: עד' ג, א; ב"ב א, ו, ב"מ ג, ז). הטיפוס הבבלי: מצאתי רק את השם "חצי" בנטייה: "חציים" [קלח, קלט, קמ], חצאיים [מ], חיציים [קלח, קמ].²⁰²

מקבילות: במקרא מצויים שמות שריבוים באל"ף, ואחרים שריבוים ביו"ד: טלה – "טלאים" (יש' מ, יא); חלי – "חלאים" (שה"ש ז, ב); בכה – "בכאים" (שמ"ב ה, כג-כד); עפי – "עפאים" (תה' קד, יב); צבי – "צבאים" (שמ"ב ב, יח); צבאים: קרי: "צבאים" (דה"א יב, ח); פתי – "פתאים", "פתאים" (x4, כגון: מש' א, כב; כב, ג), "פתאים" (x7, כגון: מש' א, ד).

במגילת ישעיהו א' נמצא שם אחד הכתוב פעמיים באל"ף שלא כבמסורה: "שפאים" (יש' מא, ח; מט, ט), וכן גורסת מגילת תהלים: "פותאים" כנגד "פתאים" שבמסורה (תה' קיט, קל). המסורת הבבליה למקרא מרבה באל"ף יותר מן הטברנית, כגון: "פתאים",

197 ייבין, מסורת, עמ' 968-969.

198 לפי מפתח המילים שבספר *Discoveries in the Judaean, II, Les Grottes de Murabbàat*, Oxford 1961.

199 ע' דודי, אונקלוס, עמ' 141-144.

200 ברוקלמן, דקדוק, א, עמ' 57.

201 לעיל *Discoveries*, שם.

202 פורת, ל"ח, עמ' 107.

"פוכרת הצבאים" (קרי). לפעמים הכתיב ביו"ד והקרי באל"ף: "חולאים" (קרי), "שפאים" (קרי).²⁰³

ואשר למצב בארמית באותה סביבה פונטית – ראה מה שכתבתי בסעיף הקודם.

3. משקל הפעלה בשורשי ל"י²⁰⁴ בכ"ק מצויות צורות ביו"ד בלבד.

הורייה – כך תמיד (בכל שימושיה); הורייה, הוריית, הוריות – כך תמיד; הורייה – כך תמיד; "העלייה" (זבח' יג, א; יג, ג – x3) – בדפוסים: "עלייה" (ללא הבחנה בין שם הפעולה של הקל ובין זה של הפעיל); "הבעיות" (פאה ד, ה); "השקיית" (מג' ב, ה); "התריא" (סנה' י, ד).

ונצרף לכאן שלוש תיבות מבניינים אחרים: "השתחוויה" (שבו' ב, ג; תמיד ז, ג); "השתחוויות" (שק' ו, א – x3); הנייה, הניית, הנייתו וכו' – עשרות פעמים, וברובן הכתיב ביו"ד; "פלייה" (אב' ה, ח).

הטיפוס הבבלי: "העלייה" [שנח, שסג]; "הרצייה" [תכו]; "והשקיית" [קעה]; "הורייה" [מ] (x2), "הוריות" [תסו] \ "הוראה" [מא]; "הזיה" [עז] \ "הזיות" [תכב], "הזאת" [קפז]; "הנייה" [תסו].

מקבילות: במקרא מצויות רק דוגמות בודדות למשקל הפעלה (בספרים מתקופת בית שני, מלבד השם "אזכרה" שבספר ויקרא), אך לא משורשי ל"י, ורק תיבה אחת מהנ"ל מזדמנת: "ובהשתחוויתי" (מל"ב ה, יח). משקל הפעלה הארמי הוא המקור של בניין הפעל\אפעל, והנה בארמית מקראית מקוימת יו"ד, כגון: "להחויא", "להשניא". ואולם כתב־היד הבבליים מציגים פיצול: מקצתם מסכימים עם המסורת הטברנית, ומקצתם גורסים קרי באל"ף: "להחואה".²⁰⁵ ואף תרגום אונקלוס לפי כתב־יד בבליים גורס אל"ף בבניין זה ובצורות המקור של בניינים אחרים, כגון: "לאיתאה", "לחואה", "לאתגלאה".²⁰⁶ לכאורה, היו"ד היא השורשית בכל הצורות האלה, אולם נראה, שצורות אלה בנויות על דרך המקור הארמי, והעברית משקפת את הפיצול הקיים בניבי הארמית. וכבר העיר קוטשר: "אין בטחון שצורות הוריה הן בהכרח הקדומות. שמא יש כאן מעגל: הוריה < הוראה < הוריה (כמו בארמית מקראית: קים < קאם < קים)".²⁰⁷

203 ייבין, מסורת, עמ' 874-875.

204 ראה תיאור מלא של שני הכתיבים של 15 שמות פעולה בכל ספרות התנאים במאמרי: "שמות פעולה במשקל הפעלה", ספר היוכל למשה בר־אשר, ירושלים תשס"ח, עמ' 305.

205 S. Morag, "Biblical Aramaic in Geonic Babylonia", in: *Studies in Egyptology and Linguistics in Honour of H.J. Polotsky*, Jerusalem 1964, pp. 123-125.

206 דורי, אונקלוס, עמ' 142-143.

207 קוטשר, הלשון, עמ' 405.

4. פועלי ל"י עם כינוי מושאי חבור

במקרא הגזרות מובחנות: עָשָׂהוּ, עָשָׂנִי, עָשָׂה, עָשָׂם, עָשׂוֹנִי וכיו"ב – מגזרת ל"י; מְצָאוֹ, מְצָאָה, מְצָאָה, מְצָאָה, מְצָאָנוּ וכיו"ב – מגזרת ל"א. רק בשני פעלים מצאנו עירוב: תלום (כתיב) – תְּלָאוֹם (קרי, שמ"ב כא, יב). והשווה להלן כינוי פעול; "קְרָאָהוּ" (בר' מב, לח) ועוד כיו"ב.²⁰⁸ לא כן בלשון חכמים. כאן נוטים פועלי ל"י על דרך השלמים: "בניו\בנאו". רק הפועל "ראה" נוהג על דרך המקרא: "ראהו" (בכ' ה, ג); "ראוה" (כת' א, ח). בכי"ק רוב הצורות כתובות כיו"ד, ומיעוטן באל"ף: "כווין" (ב"ק ח, א); "בניין" (גיט' ה, ה; ע"ז ג, ז) לצד "בנאו" (עד' ז, ט); "אפייה" (מ"ש ב, א); "כפייה" (פרה ז, ח); "טלייה" (כלים כח, ז; כד, יז ועוד); "שפייה" (ע"ז ג, י); "פדיין" (חלה ג, ד – x3); "פדייתה" (חלה ג, ג – x3) לצד "פדאוהו" (גיט' ד, ד – דא"ע על גרד); "דחייתו" (שם ו, ו), "דחין" (מכש' ה, א); "מניין" (בכ' ט, ז – x2).

לא כן נוהג הפועל "עשה". לעולם הוא כתוב באל"ף: "עשאו" (ב"ק ט, א), "עשאה" (סוכה א, ב; יא, יג – x2), "עשאן" (יומא ג, ט; גיט' ו, ז). ויש לציין, שפועלי ל"א כתובים באל"ף: מצאן, מצאוהו; נשאו, נשאה; קראה, קראוה. האם יוצא דופן הוא הפועל "קפא" בצורה "קפיה" (תר' ד, יא)? ושמא אין זה "קפא" המקראי אלא "קפה" המשנאי ("צף")?²⁰⁹

הטיפול הבבלי: "בניו" [פד]; "תלאו" [שכט]; "עשאו" [תנג]; "דחאיו" (מכש' ח, א); "דחייתו" (שם ו, ח); "ופדאוהו" (גיט' ד, ד); "עשאוה" (יד' ד, ו).

מקבילות: חוץ מן הדוגמות המקראיות שנזכרו לעיל לא נמצאו דוגמות גם במגילות מדבר יהודה. בארמית משמשות שתי הצורות זו לצד זו: חזך – חזאך, חזאה; חפהי – חפייה; רמהי; אחזייה; אטעיון. ולא ברור מספרי הדקדוק של הארמית, מהי תפוצת שתי הצורות בכל בניין ובניין בדיאלקטים השונים.

מה טיבן של הצורות "בניו\בנאו" בלשון חכמים? לא נראית לי הסברה, שכאן נשתמרה צורה קדומה, שקיימה את היו"ד השורשית, ואכמ"ל.

5. צורן הריבוי הנקבי המורחב

בלשון חכמים מצוי הרבה הצורן הנקבי המורחב: -יות\-אות. הוא מצטרף לרוב לשמות שאולים מיוונית ולטינית אך גם לשמות עבריים. בפרקי המורפולוגיה יש מקום לבדיקת תפוצתו של צורן זה לפי משקלי השמות מכאן ולפי הברתם האחרונה מכאן (הפתוחה היא אם סגורה, ואם פתוחה – באיזו תנועה).

כ"ק מעדיף את הצורות כיו"ד: "פרפריות" (אב' ג, יט; ברכ' ו, ה); "טבליות" (אה' טו, א-ב); "בית מישתיות" (סוטה ט, יא); "גיזריות" (אה' ח, ב); "פולמיסיות" (פרה ח, ט); "בסיסיות" (כלים כד, ו); "מרחציות" (ב"ב ג, א; ד, ז; ע"א א, ז) לצד "מרחצאות"

208 וכבר ייחדו מילוני המקרא ערך לשורש ק-ר-א² (=קרה).

209 הנמן, צורות, עמ' 408. והשווה מורשת, לקסיקון, ערך "קפה".

(תע' א, ו); "כצוצריות" (עיר' ז, ד) לצד "כסוסטראות" (עיר' ח, ה); "כנסיות" (פסח' ד, ד); "ציציות" (מנ' ג, ז); "זרעיות" (סנה' ד, ה — x2); בכמה שמות אנו מוצאים -יות: "פינקסיות" (כלים כד, ז); "פוקעיות" (שם יז, ב). ובאל"ף: "מקשאות" (שבי' ב, ב); "ערכאות" (גיט' א, ב); "דיוטאות" (תוס' עיר' ח, ג) לצד "דיוטות" (תוס' ב"מ יא, כ). ונצטרף לכאן שם משורש ל"א: "מקריות" (=מקראות) — מצוי הרבה בירושלמי (ראה בן-יהודה בערך "מקרא").

הטיפוס הבבלי — אף בו מועדפת הצורה ביו"ד: "קרקסיאות" [שעב]; "סנהדריות" [תי]; "האומריות" [רפד]; "טלאיות" (זבים ד, ה; ד, ח); "רגליות" (פאה ז, ח); "גסטירות" (מכש' ב, ג); "לונטאיות" (שבת כב, ה); "קטליות" (סוטה א, ו). ובחיריק: "פקעיות" [תמב], "פרשיות" [קפג], "פולמסיות" (פרה ח, ט); "מרביות" [כו] (שבי' ג, ה). ובאל"ף: "פרפראות" (ברכ' ו, ד), "כסוטראות" (שבת יא, ב).

מקבילות: במקרא נודמנה לנו תיבה אחת בלבד בעלת צורן מורחב: "מְנִיּוֹת" (נחמ' יג, י; יב, מז) לצד "מְנָאוֹת" (שם יב, מד). במגילות מדבר יהודה לא נמצאו צורות מקבילות, אך ראוי להזכיר את הצורה שבמגילת ישעיהו: "שפאותיכה" (יש' לז, כט = שפתיך), שקוטשר הסבירה כמקבילה לצורה "שפיות" שבמשנה (ובמגילת בני אור ה, יב: ספות [של כלי]).²¹⁰

על דרך צמיחתו של הצורן המורחב -יות\אות בלשון חכמים יש בדעתי לדון במקום אחר.

6. נטיית תוארי הייחוס

סעיף זה יעסוק בצורות הריבוי של שמות התואר המסתיימים ב-*-iy* (= *-iyy*) היסטורית. לצורן הריבוי שתי פנים בכי"ק: -ים\יים: "העברים" (x5); "פלשתים" (x3); "היהודים" (x3); "הכנענים" (x4); "המצרים" (עד' ב, י) לצד "המצריים" (פסח' י, ה: אב' ה, ד). "בבליים" (יומא ו, ד); "ערביים" (x6 כגון כלים ה, י; אה' יח, י. ופעם אחת נתלתה היו"ד השנייה: מנ' ה, ט).

הצורן -ים הוא השולט במקרא, ורק במעט שמות נמצא הצורן -יים, וגם אז הוא מופיע בעיקר ככתיב, והקרי מתקן אותו ל"-ים", כגון: כשדיים, קרי "כְּשָׁדִים" (יח' כג, יד; דה"ב לו, ז), לצד "כשדים" בכתיב ובקרי (x80); יהודיים, קרי: "יְהוּדִים" (x6 באסתר) לצד "יהודים" בכתיב ובקרי (x60).

לצד שני אלה אנו מוצאים בשני שמות גם "-יאים": "הַעֲרַבִּיָּאִים" (דה"ב יז, יא) לצד "הַעֲרַבִּים" (x3), הערביים, קרי: "הַעֲרַבִּים" (דה"ב כו, ז); "הַגֵּרָאִים" (דה"א ה, י — x2; יט, כ) לצד: "הַגֵּרִים" (תה' פג, ז). מגילות מדבר יהודה מכירות הרבה "-יים" כנגד "-ים" שבמסורה: כשדיים, כתיים, פלשתיים, עועיים. ובכמה שמות גם "-יאים":

נכריאים, כשדאים, כתיאים. ונצרך לכאן גם את השם "גואים" (כ-50 פעמים במגילת ישעיהו [כנגד גוים שבמסורה], ועוד הרבה במגילות האחרות).²¹¹ הצורה באל"ף מוסברת כפרי דיסימילציה, כלומר יו"ד לפני e, i נהפכת לאל"ף. אך יש הסבורים שאין בין -יים ל-יאים אלא הבדל שבכתיב.²¹² ובכן, הצורן -יאים, שצמח בעברית בתקופת בית שני, נעלם מלשון חכמים למרות שכיחות הצורן המקביל בארמית. ראה לעיל, סוף סעיף 1. באיגרות בר כוסבה העבריות: "הגואין" (II); "הגללאים" (4), (VII); והשווה גם את ריבוי "עני": "עניאין" (V, 5).

7. בינוני פעול מגזרת ל"י\ל"א:

בכתב-יד של לשון חכמים כתובות הצורות מגזרת ל"י לעולם ביו"ד, כגון: פנויה, בנויה, בנויים, צלויים, עשויים, חצויים, שרויים, מנויין, ראויים. וכיוון שהחילוף בין אל"ף ליו"ד מצוי רק בפעלים מגזרת ל"א, יכולנו לטעון בפשטות, שזהו פרי אנלוגיה לגזרת ל"י. אך אנלוגיה זו סדירה היא רק בצורות היחיד, ואילו בצורות עם מוספיות (יחידה, רבים ורבות) יש התפלגות. צורות היחיד הן לעולם על דרך ל"י: נשוי\נשואי, קרוי, מצוי וכיו"ב, ואילו בצורות האחרות "נשא" כמעט תמיד בקיום האל"ף. גם הפעלים האחרים כמעט תמיד ביו"ד: "נשואין" (x22), "נשואות" (x6), "נשואה" (x6). וכך בכי"פ, חוץ מיב' ג, ז: "נשויין". אבל: "קרויה" (נדר' ג, יא; ו, ח), וכך בדפוסים ובכי"פ, אך בכי"ל לנדר' ג, יא: "קרואה". ומפני מיעוט הדוגמות במשנה נביא מבוחר צורות המתועדות במקורות תנאיים אחרים.

תוספתא: נשואה, נשואין, נשואות; קרויה, קרויין; "מצויין" (ב"ק ו, כב; הור' ב, ב); "מצויות" (טהר' ו, א); "סמויה" (סנה' א, ב; בכ' ג, ה; ער' ד, ב).

ספרא: "נשואה" [תיח], "נסואה" [שפ], "נשואין" [פט]; "קרויה" [יא], "קרואין" [סה], "קרויין" [תכב, תלג, תמו]; "מצויה" [ריט].

ספרי דברים: "מלוייה" (=מלאה; לח, 76 - x2).

פסדר"כ (מהד' מנדלבוים, עמ' 371): "מצואים".

מקבילות: במקרא מצאנו רק צורה אחת בעלת שני וריאנטים: "תְּלוֹאִים" (הו' יא, ז), "תְּלָאִים" (רב' כח, סו), לצד "תְּלוֹיִם" (יהו' י, כו). ושמא שימשו "תלה" ו"תלא" זה לצד זה? השווה: תלום, קרי: "תְּלָאוֹם" (שמ"ב כא, יב).²¹³

²¹¹ ראה תיאור מלא של החומר מהמגילות אצל קוטשר, הלשון, עמ' 405-404; א' קימרון, "לשונה של מגילת המקדש", לשוננו, מב (תשל"ח), עמ' 87-88.

²¹² ברגשטרסר (דקדוק, עמ' 182) סבור, שהאל"ף אינה אלא סימן גרפי לציון תנועה ארוכה מאוד או תנועה בעלת היגוי דו-פסגתי. והסכים לו קימרון (דקדוק, עמ' 89-90) בעניין המצב במגילות.

²¹³ בן יהודה ייחד ערך במילונו (חלא) וכן ייחד ערך ל"חלא" ובו "תְּחָלָאִים" המקראית (כך תמיד, חמש פעמים) למשל יר' טז, ד, ורק פעם אחת "מְחָלָאִים" (דה"ב כד, ה).

8. לקט תיבות בודדות

כאן יידונו מילים, שנזדמנו לנו במקורות שונים, כל אחת לעצמה.

א. נישואין: בכי"ק תמיד באל"ף (x15), אך בכי"פ בשני מקומות: "הנישויין" (כת' יא, ב; גיט' ח, ט). בספרא: "ניסואין" [שפ].

ב. קישואין: כך בכי"ק ובכי"פ, אבל פעם אחת כתב סופר כי"ק "קישאויים" (תר' ז, ו) $qiššūyīm =$ והמנקד תיקן: "קישאויים".

ג. משואו, משואן: כך בכי"ק ובכי"פ ובטיפוס הבבלי, אבל בנפרד: "משוי\משואי\משאוי" (לא בצירוף "משוא פנים"), וכן בספרא: "מילוי" [קצא], "מילואן" [רכא]. השווה לעיל: בינוני פעול.

ד. מבואות: כך בכי"ק ובכי"פ, אבל ביחיד: מְבֹאֵי, מְבוֹי.

ה. קינויו: ירוש' סוטה ד, א (יט ע"ג): "קינא לה... משקה אותה על קינויו" (x3). ושם ד, ד (יט ע"ד): "בין קינוי לסתירה".

ו. גבייתו (=גבאותו): כך בתוספתא דמ' ג, ד, בכ"י ערפורט. בכ"י וינה: "גבייתו".

ז. רמיות (=רמאות): כך בתוספתא יב' ד, ד; שבי' ו, יח (לפי כ"י וינה). בדפוס ובכי"ע: "רמאות". וכן בפסדר"כ, מהד' מנדלבוים, עמ' 361.

ח. נסאון (ניסיון): כך ברשב"י, מהד' אפשטיין-מלמד, עמ' 104. ²¹⁴

ט. משתאו (=משתה שלו): כך בתוס' דמ' ג, ו-ח (x4).

י. גמלייל (=גמליאל): כך בירושלמי, כגון דמ' כד ע"ד (x2) ורגיל בעיקר בכ"י ליידן, כגון פאה כ, ע"ד. האל"ף נהפכה להגה מעבר ונכפלה, ²¹⁵ מעין מה שאירע לשם דניאל – דניאל כתיב, דְּנִיָּאל קרי. אבל המסורת הבבליית למקרא גורסת בכולם: "דניאל". וראוי להשוות לאלה את גרסת מגילת ישעיהו השלמה: "ישייכה" (=ישיאך, לז, י) ואת גרסת מגילת המקדש: "נשיי" (=נשיאִי. נז, 12).

יא. רופִּיִים (=רופאים): כך (גם הניקוד!) בכ"י לו, כלים יז, יב. במקומות אחרים: "רופאים".

יב. חטיו (=חטאיו): "מחטיו של עגל" – ירוש' תע' ד, ח (סח ע"ג), וכן: "חטיין של ישראל" – פסדר"כ, מהד' מנדלבוים, עמ' 47.

יג. שיריים (=שיראים): כך בכלא' ט, ב. וכן בתוס' כלים ב"ב ה, יא, וכן פעמיים בספרא ובירושלמי. אבל בבבלי: "שיראין" – x10.

יד. אליית (כלים טו, ו; טז, ז): כך בכי"פ. אבל כי"ק, בשני המקומות: "אלאית".

טו. כיילו (=כאילו): כך בכי"ק, יב' יג, ג. ראה לעיל פרק א, סעיף 1.

²¹⁴ וראה מה שכתב ב"צ גרוס, המשקלים, עמ' 232-233, בהערת שוליים. לדעתו, זאת יצירה מלאכותית הרוצה לקשור בדרך הדרש את "נסה" עם "נשא".

²¹⁵ על תופעה זו ראה ש' מורג, "לבעיית היכפלותם של הגיי המעבר", ספר היובל לא"ג וייל, ירושלים תשי"ג, עמ' 100-103.

טז. תיומין (=תאומין): כך בתוס' כר' א, טו. ההגייה השומרונית של תיבה זו במקרא היא tiyyāmon.²¹⁶ בארמית: תיומין.

הדוגמות האחרונות (יא-טז) ייחודן הוא, שהחילוף חל במעמד שבין שווא לתנועה, שבו היינו מצפים לנשילת האל"ף.

סיכום התופעה: לשון חכמים מעדיפה בבירור יו"ד בכל הקטגוריות שנידונו לעיל הן על פי הטיפוס המערבי של הענף הארץ-ישראלי (כי"ק וחבריו)²¹⁷ הן על פי הטיפוס המזרחי שלו (חיבורים תנאיים בניקוד בבלי). כנגד זאת מעדיף הענף הבבלי (התלמוד הבבלי ודפוסי המשנה המושפעים ממנו) את הצורות באל"ף,²¹⁸ ואף בארמית ניכרת החלוקה הזאת בין הניבים המזרחיים המעדיפים אל"ף ובין הניבים המערביים הארץ-ישראליים המעדיפים יו"ד.²¹⁹

ועדיין יש לשאול אם מוצדק לקבוע בוודאות בכל הקטגוריות שנידונו שהכתיב ביו"ד הוא לעולם המקורי. ושמא יש כאן תהליך מעגלי, כלומר הוריה < הוראה < הוריה?²²⁰

4. עיונים בפרשת הגרונות בלשון-חכמים

פרשת הגרונות בלשון-חכמים לא זכתה מעולם למחקר מקיף משלה, הנשען על קורפוס גדול של חילופי הגרונות המצויים באבות-הטקסטים של ספרות התנאים ובוחר אותם לאור העדויות הישירות והעקיפות הפזורות בספרות התנאים והאמוראים. ספרי הדקדוק של לשון-חכמים מכירים דוגמות מעטות בלבד לחילופי גרונות על-פי הדפוסים, כמובן.²²¹ ואף הגדול והחשוב שבהם, ספרו של מ"צ סגל,²²² מציג רק מעט יותר ממה שנמצא בקודמיו, אולם הוא גם מצטט עדויות אחדות משל האמוראים. אפשטיין הרחיב את רשימת החילופים מכתבי-היד של המשנה (בלבד!),²²³ ועל החומר הזה בתוספת עדויות רבות שמחוץ למשנה נסמך קוטשר בדיון הקצר על התערערות

216 ז' בן-חיים, עואנ"ש ד (מלי תורה), עמ' 300.

217 לאמתו של דבר, כי"פ זהה בכללם של דברים לכי"ק, ורק בפרטים ובמספר החריגים נמצאו הבדלים.

218 וכבר דן בזה בקצרה י"ל גינצברג במאמרו החשוב על הדיאלקטים בלשון חכמים. ראה MGWJ 77 (1933), pp. 425-426.

219 קוטשר, עברית וארמית, עמ' 407.

220 שם, הערה 302.

221 ראה, למשל, את המובא בספר: K. Albrecht, *Neuhebräischen Grammatik auf Grund der Mischna*, München 1913, pp 6-7.

222 דקדוק, עמ' 32-33, 35, 39.

223 מבוא, עמ' 1227, 1232-1233.

הגרוניות בל"ח, שנספח למחקרו על הגרוניות בארמית הגלילית.²²⁴ קוטשר נזקק שוב לסוגיית הגרוניות בלשון חכמים בשעה שניתח את הממצאים הלשוניים של מגילת ישעיהו.²²⁵ ואף כי בסוף ימיו התרכז קוטשר במחקר לשון חז"ל על-פי כי"ק, הוא לא שב לעסוק בשאלה זו, ולא מצאתי במאמריו האחרונים אלא דוגמות אחדות לחילופי הגרוניות בלויית הערות מעטות.²²⁶ דוגמות ודיונים בתיבות בודדות פזורים אף בחיבוריהם של חוקרים אחרים.²²⁷

בחינה מחודשת של פרשת הגרוניות בלשון-חכמים שומה עליה שתישען בעיקר על קורפוס רחב של חילופי גרוניות שנמצאו באבות הטקסטים של ספרות התנאים. נראה לי, שעלה בידי לכנס אוסף גדול של חילופי גרוניות מאבות-הטקסטים של ספרות התנאים, בעיקר מן המשנה והתוספתא. אף כינסתי את העדויות הישירות והעקיפות שבספרות התנאים והאמוראים, ואלה מוינו לשלושה סעיפים:

- א. מחלוקות האמוראים בנוסח המשנה הנוגעות לגרוניות.
 - ב. מדרשי כתובים המבוססים על חילופי גרוניות.
 - ג. עדויות בתלמודים ובמדרשים על אנשי ערים מסוימות ועל חכמים מסוימים שלא הבחינו בין הגרוניות.
- בדבריי להלן אציג את קורפוס חילופי הגרוניות, ובמקום אחר אציג את החומר שלא נכלל כאן, כגון גרוניות בכתובתן של מילים שאולות מיוונית, ואדון במעמד הגרוניות בלשון התנאים. המילים ימוינו לחמישה סעיפים לפי סדר זה:

- א. חילופי א-ע – 26 ערכים.
- ב. חילופי ע\א-ח – 14 ערכים.
- ג. חילופי ח-ה – 13 ערכים.
- ד. חילופי א-ה – 17 ערכים.
- ה. נשילת עיצור גרוני – 11 ערכים.

לא כללנו בקורפוס זה שלוש תופעות אלו:

1. נשילת אל"ף בין שווא לתנועה.
2. חילופי א-י במעמד בין תנועי (כהגיי מעבר).
3. נשילת ה"א בין שווא לתנועה בתיבה בודדת כגון: יהודה < יודה, ובקטגוריות דקדוקיות ידועות, כגון: להיפעל < ליפעל.

224 ארמית גלילית, עמ' 43-60.

225 הלשון, עמ' 398-406.

226 למשל, ערכי, א, עמ' 43-44.

227 למשל, א' בנרוד, לשון, עמ' 213-215.

בשלוש התופעות האלה אין מדובר בחילופי גרוניות בינן לבין עצמן, והן נידונות בנפרד במקום אחר.²²⁸

הערכים מלווים באפרט חילופי נוסחאות ובמידע על שכיחות החילוף במקורות אחרים. כמו כן לא נמנענו לעתים מלצרף בירורים אטימולוגיים קצרים ככל שהעלינו מספרות המחקר. ואולם אין צורך לומר, שקורפוס החילופים אינו מתיימר להיות ממצה, וכל עיון נוסף בכתב-יד ובאפרטים של מהדורות מדעיות יעלה עוד כהנה והכנה דוגמות, ולא עלינו המלאכה לגמור.

ברוב הערכים הנידונים אין ספק שמדובר בחילוף המשקף מציאות פונטית מתקופת חיותה של הלשון בארץ-ישראל. ואולם במקצת הערכים חומר העדויות על החילוף דל הוא, אם משום שהתיבה נדירה במקורות התנאים, אם משום שהחילוף נמצא מתועד רק בכתב-יד אחד. במקרים האלה אין ודאות גמורה, שאין החילוף פרי פליטת קולמוס של סופר, או שאין הוא משקף משהו מהגייתו של הסופר בדורות הרבים שאחרי תקופת התנאים.

א. חילופי א-ע

1. רעוע – ראוע

כלים ג, ה: "הטופל את הבריא טהור ואת הרעוע טמא" – כך בדפוסים ובכ"ל, אך בכ"ק: "הָרָאוֹעַ"; בכ"פ: "הָרָא[ע]וֹעַ", ובאנטונין 628: "הראוע".²²⁹ כנגד זאת אנו מוצאים שלוש פעמים במשנה: "חבית שנתרועעה" (כלים ג, ד; ד, ב – x2). בכ"ק, בכ"פ ובכ"ל: "שנתרעעה". וכן בתוספתא: "שנתרועעו" (כלים ב"מ ב, ד).

ובכן, כל הנוסחאות בעי"ן. השורש "ר-ע-ע" ארמי הוא (= "ר-צ-ץ" בעברית), והוא מצוי בספרי אמ"ת ובנביאים אחרונים.

2. כעור – כאור

דפוסי המשנה גורסים ארבע פעמים בעי"ן (כעור, כעורה) ופעם אחת באל"ף: "כאור" (ב"ק ט, ד). גם כי"פ גורס רק פעם אחת באל"ף (ער' ג, א). כי"ל גורס שלוש פעמים "כאור", ושתי פעמים "כעורה" (נדר' ט, י – x2). כי"ק גורס בכולם אל"ף. בקטע גניזה בבלי T-S E1.90: "כאורא" (נדר' ט, י – x2). בתוספתא גורס כי"ו שש פעמים בעי"ן: כעור, כעורה, כעורים. גם השם "כיעור" מזדמן בתוספתא: חול' ב, כד ("כיעור"); יב' ד, ו ("כיעור" – x2 בדפוס ובכ"ע; "כיאור" – x2 בכ"ו). השורש אינו מקראי, והוא מצוי בארמית. הוא מזדמן פעמיים בבן-סירא: "ודבריו מכווערין" (יג, כב); "ואל תתעב

228 בשני הראשונים דנתי לעיל, בסעיף: שתי תופעות.

229 וטעה אפשטיין, מבוא, עמ' 1235, בכתבו על גרסה זו: "וא' מלא בהשמטת ע' שאחריו". כלומר ראעוע < ראוע.

אדם מכוער] במראהו" (יא, ב) ²³⁰ ובמגילות קומראן: "וכארום" (= וכיערום); "כאורה" (במקום: "כִּרְאִי", נח' ג, ו). ²³¹ החוקרים חלוקים בדבר השורש המקורי: "כער" או "כאר". ²³² קוטשר הכריע: "כאר" מקורי, כמוכח מן הסורית (שקיימה גרוניות), והכתיב בעי"ן הוא פרי תיקון-יתר בבבל. ²³³

3. אירע – עירע

במשנה תמיד אירע, אירעו, יארע וכו' – באל"ף, לפי הדפוסים ולפי כי"ק, כי"פ וכי"ל.

בתוספתא נמצאו חריגים: "וארעו אבל או אונס" (נדר' ד, ח) – כך לפי כי"ו. אבל בכי"ע: "עירעו" ¹; "שמא יערע בו פסול" (פסח' ה, א). בדפוס ובכי"ל לונדון: "יארע" (בכי"ע: נמצא). הכתיב בעי"ן נמצא גם בספרא, כ"י אסמני, קצה: "מעשה שעירע בתלמיד אחד"; ובמכילתא דרשב"י נמצא כמה פעמים בעי"ן: "שמא דבר עתיד לערע בישראל" (עמ' 126 – x2); "מה שעירע למצרים" (עמ' 91). וידועים גם השם "מאורע" והתואר "ארעי". בירושלמי לעולם באל"ף – בפועל ובשם. השורש "ערע" ארמי הוא, וברוב ניבי הארמית אמנם הומרה עי"ן ראשונה באל"ף (ערע < ארע), חוץ מהניבים של יב, מגילה חיצונית לספר בראשית ותרגום אונקלוס, שבהם מצוי "ערע". ²³⁴ "ערע" מצוי בכל המקורות, ורק בתוספתא נמצאת דוגמה אחת שונה: "ארעי" (כתואר פועל): "שלא יאכל מהן ארעי" (מע"ר ב, ב), ופעם אחת בירושלמי (מעש' מט ע"ד).

4. אכל – עכל

בדפוסי המשנה אנו מוצאים, שבבניינים הכבדים משמש השורש "עכל": עכל, נתעכל, מעוכלות. אבל כי"ק, כי"פ וכי"ל מכירים "אכל" בלבד: נתאכל, מאוכלות. בתוספתא אף כתבי-היד גורסים לרוב כבדפוסים בעי"ן. אבל ביומא ב, יא: "נתאכלו" – בכי"ע ובכי"ל. ובתר' ו, טו: "תתאכל" – בכי"ע (בדפוס ובכי"ו: "תאכל"). בספרא, כ"י אסמני, מצוי הכתיב באל"ף, כגון: מיתאכלין, ניתאכלו, איכול, מאוכלות (קל-קלב).

קוטשר סבור, שהתוספתא ודפוסי המשנה הושפעו מהתלמוד הבבלי, שבו חל השינוי א < ע, כגון חול' נד ע"ב: "דמתעכלא אתעכולי". ²³⁵ גם בארמית הבבלית

230 מהדורת מ"צ סגל, בן-סירא, עמ' סז.

231 א' קימרון, דקדוק, עמ' 297.

232 מ' מורשת, לקסיקון, עמ' 189 (כאר) ועמ' 195 (כער).

233 ערכי, א, עמ' 44. בעמ' 60 ציין קוטשר, שכ"י וטיקן לבראשית רבה גורס שמונה פעמים "כאור". ראה י' קוטשר, מלים, עמ' 49.

234 עיין על כך אצל מורשת, לקסיקון, עמ' 106 (אירע), עמ' 271 (ערע)? מורשת קובע ערך נפרד ל"ארע 2" (= הכריז, פרסם) המצוי בניבים הארמיים הארץ-ישראליים. שם, עמ' 107.

235 ערכי, א, עמ' 44.

ובתרגום לכתובים משמש "עכל", אבל בתרגומי אונקלוס ויונתן – "אכל".²³⁶ וכן מצוי "אכל" בלבד בתלמוד הירושלמי בפועל ובשם (איכול). ונראה, שבמרוצת ימי הביניים החל להסתמן בידול בכתוב כנגד הבידול הסמאנטי:²³⁷ "אכל" – לפעולת הפה (eat), ו"עכל" (בבניינים הכבדים!) – לפעולת הקיבה והמעיים (digest).²³⁸

5. אמד – עמד

בדפוס המושג מצוי הפועל "אמד" בלבד (14 פעמים), אבל בכתבי היד מצויים "אמד\עמד", כגון: "עומדין אותה כמה לקט ראוייה לעשות" (פאה ה, א) – כי"ק וכי"פ; "המכה את חברו ועמדוהו למיתה" (נזיר ט, ד) – כי"ק וכי"ל.²³⁹

גם השם "אומד" מצוי בכה"י בעי"ן, כגון: "מעומד ומשמועה" (סנה' ד, ה) – כי"ק וכי"ל. "אל תרבה לעשר עומדות" (אב' א, יח) – כי"ק. וכבר העיר רס"ג בחיבורו "שבעים מלים": "ואהל ארץ ישראל יקולון עומדות" (בהערותו לתיבה "עֲמָדָתוֹ" שבמי' א, יא).²⁴⁰ ואף הרמב"ן רשם חילוף זה (דב' כא, יד). ואף בתוספתא כי"ע גורס תמיד (25 פעמים) "אמד", אבל כי"ו גורס לפעמים בעי"ן, כגון: "עמדוהו שאין יכול לקבל אלא ארבעים" (מכות ה, יב); "מחזירין אותו לעמדת בית דין" (ב"ק ט, טו) – כך בכי"ע. בכי"ו: "לאמדת".²⁴¹

קוטשר²⁴² דחה את הגיזרונים שהוצעו לפועל זה וקבע, שמקורו בפועל האכדי emēdu (והשם emettu), והוא מפרש כך את התיבה "עמדתו" שבספר מיכה א, יא, כפי שכבר עשו רס"ג ואבן-ג'נאח. היהודים כתבו עי"ן בהקבילם לפועל האכדי את הפועל העברי "עמד". זהו מקרה הפוך, שבו כתבו עי"ן בארץ-ישראל ואל"ף בבבל.

6. אמץ – עמץ

הפועל "עמץ" (=סגר עיניים) בא פעמיים במשנה: "אין מעמצין את המת בשבת... והמעמץ עם יציאת נפש" (שבת כג, ה) – כך בדפוסים ובמשניות שבבבלי, אבל בכי"ק, בכי"פ, בכי"ל ובדפוס ראשון ובמשניות שבירושלמי: "מאמצים", "המאמץ". אף בתוספתא לרוב באל"ף, ורק בכי"ע נמצא חריג אחד: "הרוצה לעמץ עיניו של מת... והן מתאמצות מאליהן" (שבת יז, ט) – כך בכי"ע. אבל בדפוס ובכי"ו: "לאמץ... מתאמצות". וכבר שאלו בתלמוד הבבלי על נוסח המשנה: "מאמצין תנן או מעמצין

236 מורשת, לקסיקון, עמ' 262.

237 J. Blau, *On Pseudo-Corrections in Semitic Languages*, Jerusalem 1970, p. 51.

238 כסיכומו של צרפתי, לשון חכמים, עמ' 456.

239 חילוף אחר מצוי בדפוסים ובכ"י: אומדין-אומדין. ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1227.

240 ראה מה שכתבתי בספרי, לשונה, עמ' 191-192.

241 ובירושלמי מצויים הרבה הכתיבים באל"ף ובעי"ן. ראה ש' ליברמן, ערכי, א, עמ' 107-108. וכן "אומדות" (ירוש' תענית סח ע"ג).

242 לשוננו, י (תרצ"ז) עמ' 295-299; ערכי, א, עמ' 61. והשווה מה שכתב מ' מורשת, לקסיקון, עמ' 102 (אמד), 264 (עמד).

תנן" (שבת ע"ז ע"ב). והכריע ר' יוחנן לטובת העי"ן בקשרו פועל זה ל"עוצם עיניו" המקראי.²⁴³

קוטשר סבור,²⁴⁴ שהפועל "עצם" המקראי (שהוא שיכולו של הפועל הערבי غَمَضَ) נהפך ל"עמץ" במשנה בהשפעת הארמית המזרחית (תלמוד בבלי, מנדעית, סורית).²⁴⁵

7. נשא – נסע

שנינו במשנה: "כיצד היו משיאין משואות" (ר"ה ב, ב). במאמר זה ובשכמותו גורסים הדפוסים וכתבי היד "נשא" (=להדליק) הידוע מן המקרא.

בתוספתא מצינו חילופי נוסחאות: "בראשונה היו מסייעין מסעיות בראשי ההרים הגבוהים... אימתי מסייעין את החודש... על כל ראשי החדשים היו מסייעין מסועות" (כ"ה ב, ב) – כך לפי כי"ו וכי"ע (מסייעין – x6; מסעיות, מסיעות). אבל בכי"ל: "משיאין משואות". בדפוס: מסייעין (x6), משואות, משעות.²⁴⁶

ובמאמר אחר: "אימתי משיאין על החדש לאור עיבורו מסייעין עליו למוצאי שבת" (מג' ג, טו). כך לפי כי"ו, אבל בדפוס: מסייעין (כי"ע גורס "מסיבין", "מסובין", וכי"ל הרכיב שתי גרסאות: "מסובין", "מסייעין").

8. גמא – גמע

פועל זה מזדמן פעם אחת במשנה: "לא יגמע בהן חומץ" (שבת יד, ד) – כך בדפוסים ובבבלי, אך בכי"ק ובכי"פ: "יגמה". ובכי"ל, בארבעה קטעי גניזה ובערוך: "יגמא". ונמצא שם הפעולה: "חלב כדי גמיעה" (שבת ח, א) – כך בדפוסים, בבבלי ובכי"פ, אך בכי"ק ובכי"ל: "גמייה". ובערוך: "גמיאה".²⁴⁷

בתוספתא – לרוב בעי"ן: גמע, גמיעה. רק פעמיים נמצא אל"ף: "המחה את החלב וגמאו" (כר' ב, יט; זבים ה, ט). בירושלמי: מגמא, גמיו, גמייה. ופעם אחת בעי"ן: "וגמעו" (מ"ש כג ע"ב). הרמב"ן מכיר חילוף זה (דב' כא, יד).

וכבר הביא הבבלי מחלוקת בנוסח המשנה: "איבעייה להו כדי גמיאה או כדי גמיעה. אמר רב נחמן בר יצחק: הגמיאיני נא מעט מים מכדך" (שבת עז ע"א).²⁴⁸

אפשר שהכתיב "גמא" (מכאן גמיאה-גמייה) על דרך המקרא הוא, ואילו "גמע" – על דרך הארמית והסורית.²⁴⁹

243 מ' מורשת, לקסיקון, עמ' 103 (אמץ 2), 266 (עמץ).

244 ערכי, א, עמ' 65; עברית וארמית, עמ' תה.

245 והשווה אפשטיין, מבוא, עמ' 280-281.

246 מורשת, לקסיקון, עמ' 230 (נסע).

247 וגם כה"י של בר"ר ס, ו (645): "הגמיאיני – גמייה אחת". גמיאה, גמיעה.

248 ואכן אבן-קורייש ואלפסי מקבילים ל"הגמיאיני נא" במקרא את "כדי גמיעה" המשנאי. ראה נ' נצר, לשון-חכמים בכתבי המדרשים העבריים (עבודת דוקטור), ירושלים תשמ"ג, עמ' 93, 97.

249 אפשטיין, מבוא, עמ' 405-406. והשווה מורשת, לקסיקון, עמ' 124. קביעתו בדבר המשותף שבין הבבלי והתוספתא (גמע) לעומת המשנה והירושלמי (גמא/א), טעונה בחינה מדויקת.

9. קימעה – קימאה

תיבה זו מופיעה שלוש פעמים במשנה: "והלא אוכלין בין מהרבה בין מקימעה" (ב"מ ג, ז) – כך בדפוסים ובכ"ל, אך בכי"ק ובכ"פ: "מקימאה"; "הוציא הרבה ואכל קימעה, הוציא קימעה ואכל הרבה" (כת' ח, ה) – כך בדפוסים, בכי"פ ובכ"ל, אך בכי"ק: "קימאה".

ובתוספתא: "קימעה" (ב"מ ג, י; מק' ז, ו). שני הכתיבים מצויים בירושלמי: "קימעה", כגון: יומא מ' ע"ג, סנה' כ' ע"ג; "קימאה", כגון: שק' ג' ע"ב, סנה' כו' ע"ג. בבבלי תמיד בעי"ן, כגון פסח' קיג' ע"ב, ברכ' ד' ע"ב (3x).²⁵⁰ י' בארט מקביל לה את قَمَاعَة בערבית.²⁵¹

10. בקיאיין – בקיעין

במשנה מצינו פעמיים "בקי" ביחיד (וכך בדפוסים ובכ"י) ועוד שלוש פעמים ברבים: "בקיאיין" (יומא ח, ה – x2; טהר' י, א) – כך בדפוסים, אך בכי"ק, בכי"פ ובכ"ל: "בקיים". ואף כנגד "נקיי הדעת" שבדפוסים (גיט' ט, ח) מצינו ב-קפ"ל: "בקי הדעת".

לא כן בתוספתא. כי"ו גורס לרוב "פקיעין", כגון פאה ג, ה; פסח' ב, ג; יומא ב, ה (x3), ומעט: "בקיאיין", כגון כלים ב"מ ז, ט. בכי"ע מחציתן באל"ף ומחציתן בעי"ן. וכי"ל מכיר, כנראה, רק "בקיאיין". הירושלמי מכיר בעיקר "בקיאיין", "בקיין", ורק פעם אחת מזדמן הכתיב "בקייעין" (גיט' מג' ע"ב).

הבבלי מכיר "בקיאיין" (כגון שבת פה ע"א) לצד "פקיעי" (כגון ב"ב צ ע"א). הכתיב בעי"ן – "פקיע", "פקיעין", רגיל בכתבי הגאונים.²⁵² אף הרמב"ן מנה חילוף זה (דב' כא, יד).

המילונים מציעים שני גיזרונים: 1) בקא, בקי – בסורית ובשאר ניבי הארמית (= בדק, חקר, דרש);²⁵³ 2) בקע – בערבית: بَاقِيَة (= בקי, מורגל בדבר).²⁵⁴

11. איד – עיד

שם זה בא במשנה ארבע פעמים, וכולן בריבוי ובכינוי: "אידיהן". כתיב זה משותף לדפוסים ולכתבי-היד.

250 בן-יהודה קבע במילונו שני ערכים: קמעה, קמאה. בערך השני הוא מביא ציטטות מהירושלמי וממדרשי האגדה ואינו מכיר את הגרסה באל"ף מספרות התנאים.

251 J. Barth, *Etymologische Studien*, Leipzig 1895, p. 16

252 רמב"ן לשמ' יב, מג מונה את "בקי (=בקיע)" בתוך הדוגמות שבהן חיסרו עי"ן (כמו: דור קטי = קטיע).

253 ש' ליברמן, תוכ"פ א', עמ' 158; ד עמ' 761-762; ערכי, א, עמ' 108. והשווה מה שכתב ז' בן-חיים, לשוננו, מב (תשל"ח), עמ' 286-287.

254 מובא בערוך השלם (ערך "בקיע"), ובמילון בן-יהודה.

בתוספתא בא שם זה שבע פעמים: אידו, אידין, אידיהן – כולן באל"ף, חוץ ממקום אחד: "עידיהן" (ע"ז א, א).

הירושלמי מביא מחלוקת בנוסח המשנה: "רב אמר עידיהן ושמואל אמ' אידיהן. מאן דאמר עידיהן ועדיהם המה, ומאן דאמר אידיהן כי קרוב יום אידם" (ע"ז לט ע"ג). ובדומה לכך בבבלי ע"ז בע"א. בירושלמי גופו מצוי הכתיב באל"ף: ביום אידו, בשמחת אידו, באידן (ע"ז לט ע"ב). הכתיב בארמית: "איד", בסורית "עידא", ובערבית (שאיילה מארמית) – عِيد, ²⁵⁵ ואפשר אפוא, שהכתיב באל"ף הוא כינוי על דרך הגנאי לחגיהם של עובדי עבודה זרה מלשון "יום אידם". ²⁵⁶

12. מרדע – מרדא

תשע פעמים בא שם זה בדפוסי המשנה ובכ"ל בצורה "מרדע". אולם בכ"ק ובכ"פ שש פעמים "מרדע", ורק במשנה כלים ט, ז נחלקות גרסותיהם: כי"ק גורס "מרדא... מרדע... מרדא", וכי"פ: "מרדה [מרדע]... מרדה... מרדה".

בתוספתא: "מרדע", "מרדיע" (אה' ז, א; טו, ד).
ואף רמב"ן מזכיר את החילוף בפירושו לדב' כא, יד.

13. אריס – עריס

כי"ק וכי"פ גורסים במשנה: אריס, אריסין, אריסות – תמיד באל"ף, ואף בתוספתא, בכי"ע, לרוב באל"ף. אבל בכי"ו מצוי, כנראה, רק הכתיב בעי"ן, כגון כת' ט, ג ("עריס" [x2], "עריסות") וגיט' ג, יא. ובמקום אחד בלבד נמצא בספרות התנאים הפועל הדנומינטיבי: ²⁵⁷ "אע"פ שהיה רבן גמליאל פוטר את עריסין בסוריא, היה אוסר מלערס. אם ערס, הרי זה פטור" (תוס' חלה ב, ה) – כך בכי"ו, בדפוס, ובכי"ע (אבל בו: "האסירין"). ואף הרמב"ן הביא חילוף זה (דב' כא, יד).

בירושלמי רגיל הכתיב באל"ף (חריג אחד: כת' לב ע"ב). אף בארמית יודעים שני הכתיבים: "אריסא\עריסא". לדעת קוטשר, ²⁵⁸ התיבה שאולה מן האכדית (erēšu) והכתיב באל"ף צפוי בעברית.

14. רעי – ראי (=צואה, לכלוך)

דפוסי המשנה גורסים חמש פעמים "רעי", כגון: "נתקלקל בין ברעי בין במים" (מכות ג, יד), ופעם אחת: "ראי" (מכש' ו, ז). כי"ק גורס חמש פעמים "ראי", ופעם אחת "רעי" (שבת כ, ד). כי"פ גורס ארבע פעמים "ראי", ופעמיים "רעי" (מכות ג, יד; מכש' ו, ז), ובכ"ל שלוש פעמים "ראי", ושלוש פעמים "רעי".

255 אפשטיין, מבוא, עמ' 184.

256 הערוך ומילון בן-יהודה מביאים שני ערכים: איד, עיד.

257 מורשת, לקסיקון, עמ' 271.

258 קוטשר, ערכי א, עמ' 20.

בספרא, שיג: "והלחה סרוחה והרעי... הרעי". בשתי פעמים העי"ן על גרד (של אל"ף?).

15. שעמום – שאמום

"שהבטלה מביאה לידי שעמום" (כת' ה, ה) – כך בדפוסים ובכ"י, אך אנטונין 328 גורס: "שאמום". פועל זה ("עמם" בשפעל) נמצא בארמית של התרגומים גם בכתיב באל"ף.²⁵⁹

בתוס' כת' ז, י: "שוטה היא נכפית היא משוממת היא" – כך בכ"ו ובדפוס, אך בכ"ע: "שוטה היא שעמומית היא". האם הכתיב של כ"ו משקף שימוט פונטי של עי"ן\אל"ף הסוגרת הברה? וראה להלן: משומם-משועמם.

16. עגמת [נפש] – אגמת [נפש]

שם זה יחידאי במשנה: "מפני עגמת נפש" (מג' ג, ג) – כך בדפוס ובכ"פ. בכ"ל: "עגמות". בכ"ק: "עגמוות" (עג – על מחק), וכן בתוספתא: "מפני עגמת נפש" (מג' ב, יח) – כך בדפוס, בכ"ע ובכ"ל, אך בכ"ו: "אגומת נפש", ובבבלי, מ"ק יג ע"ב: "מפני אגמת נפש" – כך לפי כ"י ולפי הערוך.²⁶⁰ השורש מקראי, והוא מזדמן פעם כפועל (איוב ל, כד: "עָגְמָה נפשי לאדון") ופעם כשם (יש' יט, י: "אֶגְמִי נפש") והמקבילה הערבית: أَجَم, أَجَمَة.

17. עדיין – אדיין

תיבה זו באה במשנה שש פעמים. בכ"ק x2 "עדיין", x4 "אדיין". בכ"פ: x4 "עדיין", x1 "אדיין", ואף בתוספתא שש פעמים: עדאן, עד אן, עדיין. ספרא, כ"י אססמני 66: "עדאן", "עד אין" (צג, קכה, תג, תל, תלח, תמח);²⁶¹ "אדיין" (שמ, קכה, רצד, שעב). מכילתא דרשב"י: עד אין, עד אן. בירושלמי מצוי הכתיב "אדיין". בבבלי תמיד "עדיין", ובספרות הגאונים מצוי הכתיב בעי"ן: עדיין, עד אין, עדאן, עדן. אף הרמב"ן מביא חילוף זה (דב' כא, יד). על גיזרונה של התיבה הרחיב קוטשר את הדיבור.²⁶² לדעתו, מקור הכתיב בעי"ן בצורות המקראיות "עד", "עדן", "עדנה". וכן הנטייה בבבל לכתוב עי"ן אף במקום אל"ף.

18. עדל – אדל

עוק' ג, ד: "לולבי זרדים ושלעדל" = בכ"ק, בכ"פ ובכ"ל (בשני האחרונים: "ושלעדל").

²⁵⁹ הערוך השלם, ערך "שאמם".

²⁶⁰ הערוך השלם, ערך "אגמא", והשווה ערך "עגם". ובתשובות הגאונים לקידושין (כרך ט, עמ' 107): "מעגימות הלבבות".

²⁶¹ על שימוט האל"ף התוכית ראה מה שכתבתי לעיל, בסעיף: שתי תופעות.

²⁶² צורת הרבים, עמ' 113-114.

תוס' שבי' ה, יא: "לולבי האלה... והאדל... חוץ מן האגל שנידון כירק".²⁶³

19. [אבוב] רועה – רואה

שבת, יד, ג: "ושותה אבוב רועה" – כך בדפוסים, בכי"ק ובארבעה קטעי גניזה. אבל בכי"ל, בכי"פ ובמשניות שבבבלי: "אבוב רואה". וכן בירוש' שבת יד ע"ב. הבבלי שואל: "מאי אבוב רואה... חוטרא יחידאה" (שבת קט ע"ב) וכן נמצא בקטע אלפאט אלמשנה: "אבוב רואה – [אנ]בוב אלראעי ויקאל עצמה אלראעי".²⁶⁴

20. אצר – עצר

תוס' ע"ז ד, א: "אין אוצריין בארץ ישראל... ואוצריין שלש שנים... מותר לאצר... בשנת בצורת אפילו קב חרובין לא יעצור" – כך בכי"ו. אבל בכי"ע: "אוצריין... ועוצריין... לאצר... יעצר". במקרא מתועד הפועל "אצר" בקל, והשם – "אוצר".

21. עפר – אפר

תוס' ערלה א, ז: "אפר בכולן מותר... עפר בגדים שנתנגעו ואפר בתים שנתנגעו". כך בכי"ע. אבל בכי"ו: "אפר... אפר... ועפר". תוס' סוטה א, ג: "אפר פרה כדי שיראה על המים, אפר סוטה" – כך בכי"ע, אך בדפוס: "אפר... עפר", ובכי"ו: "אפר" (בסיפא חסר). על גיזרונה של "אפר" כבר עמד קוטשר.²⁶⁵

22. שאור – סעור

פסח' ג, ה: "שאור ישרף והאוכלו פטור" (x3) – כך בדפוס. אבל בכי"ק ובכי"ל: "סיעור" (x3), ובכי"פ: "שיעור" (x1), "סיאור" (x2). ובמכילתא דר"י, בא ט, 32: "שיאור" (x3 בכל כתבי-היד). ירוש' פסח' לב ע"ב: "שחטו על סיעור".

23. מלעין – מלאין

עוק' ג, ג: "ומלעין שלשבולין" – כך בכי"ק, בכי"פ ובכי"ל. תוס' עוק' א, ב: "מלאין של שיבולין". ספרא, רלו: "ומלעין שלישבליים", ובגיליון: "ומלאין". בכי"ו וטיקן 31: "ומלאים". בבלי חולין ק"ט ע"ב: "מלאין". בפירוש הגאונים לסדר טהרות (עמ' 139 ועמ' 202): "ומלעין שלשבולין". א' ד' "מלאין". וגם בערוך מובא: "מלעין", ס"א "מלאין".

263 ראה מה שכתב ש' ליברמן, תוכ"פ, א, עמ' 555.

264 נ' אלוני, לשוננו, יט (תשט"ו), עמ' 36.

265 לשוננו, כז-כח (תשכ"ד), עמ' 184-185.

24. [פתילת ה]עידן – אידן

שבת ב, א: "ולא בפתילת האידן ולא בפתילת המדבר". כך בדפוסים (מאז דפוס ראשון), ובבבלי. אבל בכי"ק ובכי"פ: "העידן".

25. אניצי [פישתן] – עניצי

נדר' ז, ג: "באניצי פישתן" – כך בכי"ק ובכי"ל. אבל בכי"פ: "בעניצי"; ב"מ ב, א: "ואניצי פישתן" – כך גם בכי"פ.

תוס' סוכה א, ד: "בעניצי פישתן" – כך בכי"ו, בכי"ע ובדפוס. אבל בכי"ל: "ובאניצי".

תוס' שבת יד, ד: "ועניצי פישתן" – כך בכי"ו ובכי"ע, אך בדפוס ובכי"ל: "ואניצי".

הכתיב באל"ף נמצא גם בירושלמי (סוכה יג ע"ג) ובבבלי (נדר' סו ע"ב).

26. אנטונין – עטינין

תוס' מעש' ג, ח: "המשלח לחבירו שתלין ואנטונין" – כך בכי"ו ובדפוס. אבל בכי"ע: "ועטינין", ופירש ליברמן: "זיתין מן המעט".

ב. חילופי ע\א – ח

1. מתחלף – מתעלף

תוס' תע' א, ה: "ולא היו מתעלפין עליה, אחד יושב ומשמרה כל היום". כך בדפוס, בכי"ו ובכי"ע ורק בכי"ל: "מתחלפין". הגרסה בחי"ת גם בירוש' תע' סה ע"א: "ולא היו מתחלפין עליה כל היום".

תוס' מכות ה, טו: "אחד מכה ואחד מונה... ולא היו מתעלפין עליו". כך בכי"ע, אך בכי"ו ובדפוס: "מתחלפין".

הכתיב בעי"ן בשורש זה מזדמן גם במגילת הסרכים: "איש דורש בתורה יומם ולילה תמיד עליפות איש לרעהו" (ג, 7 מהדורת ליכט, עמ' 140). ומורשת ז"ל הקדיש לו ערך מיוחד בלקסיקון שלו: עלף²⁶⁶ (=חלף).

2. נפצח – נפצע

ספרא, קצה: "שני חוטין שלאש יצתה מבית קודשי הקדשים ניפיצחו לארבעה". בדפוס, וייס, מה 3: "ונחלקו". זהו הפועל "בצע" הידוע בל"ח גם בכתיב "פצע". מורשת קובע, שאין לו קשר לפועל "פצח" המקראי, ולפיכך הוא מקדיש לו ערך מיוחד: פצח²⁶⁷ (=בצע). ²⁶⁶ קוטשר סבור, שבבבלי חל תיקון-יתר: < פצח. ²⁶⁷

²⁶⁶ מורשת, לקסיקון, בערכו.

²⁶⁷ ערכי, א, עמ' 47 ועמ' 102.

3. מתעבר – מתחבר

תוס' עיר' ז, ד: "הרי זו מתעברת להיות כעיר" – כך בכי"ו, בכי"ע ובדפוס. אבל בכי"ל: "מתחברת".²⁶⁸

וגם בשם הפעולה מצינו חילופים. בס"ד רכט, 262: "ואין עושים אותו עיבור לעיר" (בכ"י אוקספורד: "עירוב"). במקבילה שבירוש' מעש' נ ע"ד: "ואין עושים אותו חיבור לעיר". בכמה מקומות משמש לשון "עירוב" לאותה משמעות (= עיבור),²⁶⁹ וכבר פסק ליברמן: עירוב – עיבור – חיבור – כולם לשון חיבור בחילופי מבטא.²⁷⁰

4. הסיע – הסיח

בספרות התנאים מצוי "הסיע" במשמעות "עקר", "הזיז" (בעיקר עם לב\דעת), כגון: "שכבר הסיע מליבו" (עיר' ח, ה) – כך בכתבי היד ובדפוסים. בערוך (ערוך סא): "הסיאה מליבו – פירוש הסיעה כלומר העתיקה".²⁷¹ ובדקדוקי סופרים מובאת גם גרסה בחי"ת מכמה דפוסים: "הסיח", "הסיחה". בתוס' טהר' ח, טו: "שהסיחה דעתה ממנה". ונראה, שהגרסה בחי"ת מקורה בתלמוד הבבלי (ראה, למשל, יומא ח ע"א; ברכ' ט ע"ב), ואילו הגרסה בעי"ן היא המצויה בירושלמי, כגון ברכ' ט ע"ג; י ע"ד. וגם בשם הפעולה הבבלי מכיר את הצורות בחי"ת: "בהיסח הדעת", כגון: פסח' לז ע"ד; תע' ס ע"ב; ברכ' ט ע"ג. ומעט בחי"ת, כגון: תר' מו ע"ב; שק' נז ע"ג.

5. עכנאי – חכיני

"תנורו של עכנאי" (כלים ה, י) – כך בדפוסים ובכ"י פ"ב, וכן בתוס' עד' ב, א. אבל כי"ק, כי"פ וכי"ל גורסים: "שלחכיני". ובקטע גניזה קדום T-S E 1, 124: "שלחכיני", ובגיליון נרשם: "של עכנאי". ובהערה: "ואהל אלערק יקרון עכנאי ואהל אלשאם יקרון חכינאי". ובכן, הסופר ידע, שיש שתי נוסחאות וידע, שהגרסה בחי"ת ארץ-ישראלית היא. וכך נמצא בירושלמי: "תנורו של חכיני" (מ"ק פא ע"ד). ובפירוש הגאונים לסדר טהרות עמ' 15: "תנורו של עכנאי ובתל' ארץ ישראל נופל במועד: של חכינאי".

6. עכוז – חרגוז

"מושיבו על עכוזו וממעך" (בכ' ו, ו) – כך בדפוסים, וכן בתוס' בכ' ד, ח. אבל בכי"ק ובכי"פ: "חרגוזו". בכי"ל: "הרגוזו". בכי"מ, ד"נ: "הרגיזו". בקטע גניזה אוקספורד (SYR. C. 17 P): "הרגוזו".²⁷²

268 ראה דיונו של קוטשר, ערכי, א, עמ' 83-89.

269 א' גולדברג, מחקרי לשון – מוגשים לזאב בן-חיים, עמ' 111-115.

270 תוכ"פ מועד, עמ' 306 ועמ' 367.

271 ח' ילון, קונטרסים לענייני הלשון העברית, ת"א-ירושלים תרצ"ז, עמ' 2-4. וראה עוד אפשטיין, מבוא לספרות האמוראים, ירושלים תשי"ז, עמ' 218.

272 נ' אלוני, קטעי גניזה בניקוד ארצישראלי, ירושלים תשל"ד, עמ' 36.

אפשטיין סבור,²⁷³ שהצורות "חרגוז" ו"הרגוז" הן צורות מורחבות מן "עכוז" ו"אכוז" (=זנב) = عَجُوج בתוספת רי"ש ובחילופי ע-ח-ה. הוא מצטט את שאלתות רב אחאי: "שנו במשנתנו חרגוזו". אבל רש"י לבכורות מ ע"א קובע: "עכוזו גרסינן". הבבלי מציג מחלוקת אמוראים בנוסח משנה זו: "דתני אכוזו ואיכא דתני עכוזו" (עיר' נג ע"ב). וכבר פסק ליברמן, שהנוסח הנכון במשנה הוא "הרגוזו".²⁷⁴

7. חוב – אוב

"לא יכניס אדם את ראשו לתוך אובו ויקרא את שמע" (תוס' ברכ' ב, טו) – כך בכי"ו. אבל בדפוס: "קובו", ובכי"ע: "חיקו". בספר "אגור" לר' יעקב ג'מע: "לא יכניס לתוך אובו", ובנוסחת רבנו ניסים אלוף: "חובו בחי"ת. וכדומה לי שהוא מלשון לטמון בחובי (איוב)". וליברמן מעיר: "ואין בין חיקו וחובו ואובו לא כלום". כלומר: חוב (המקראי) < עוב\אוב.²⁷⁵ ואף בארמית מצינו חילוף "בחוביה"–"בעוביה", למשל בתרגום למש' ו, כז (לתיבה המקראית "בחי"ת").

הבבלי מכיר את הגרסה בחי"ת: "ושאר כל אילנות מן חובו אל אילן ולא מן חובו של אילן" (ב"ק פא ע"א). ובירושלמי מצינו את הגרסה באל"ף, כגון ירוש' עיר' כא ע"א. ואברמסון מסכם: "הוא אובו הוא חובו הוא עובו".²⁷⁶ "אוב" נתגלתה בכתובת ארמית נוצרית מארץ ישראל.²⁷⁷

8. חביונות – אביונות

כלים ב, ג: "הפכים הגלילים והחביונות". כך בדפוסים ובכתבי היד. אבל במקבילה שבתוספתא: "הפכים והגלילין והאוביונות שביהודה" (כלים ב"ק ב, ג). הערוך הביאה בערך "חבית" והעיר: "אית דאמרי והאביונות". הוא פירש: "חביות קטנות. כן פירש הרמב"ם". וגם בפירוש הגאונים לסדר טהרות: "והחביונות. איכא דאמרי והאוביונות". י' בראנד סבור,²⁷⁸ שה"אביונות" הן החביות הקטנות ביותר שדפנותיהן שטוחים. ביהודה הן בוטאו באל"ף.

9. החוטף – העוטף

כלא' ג, ז: "ר' יוסה בן החוטף" – כך בדפוסים, בכי"פ ובכי"ל. אבל בכי"ק פעמיים: "העוטף" (הקטע הועתק בטעות פעמיים, והראשון נמחק בקו). בפעם השנייה נראה תיקון: ע < ח. ובעל "מלאכת שלמה" מעיר: "ויש ספרים העוטף בעי"ן".

273 מבוא, עמ' 11-12 ועמ' 1305.

274 ערכי, ב, עמ' 108.

275 תוכ"פ, זרעים, עמ' 22.

276 קרית-ספר, כא (תש), עמ' 241.

277 קוטשר, ארמית, עמ' 104.

278 כלי החרס, עמ' קיא; קכ.

10. חטוליים – עטוליים

מנ' ה, ו: "קרותים והטולים אלפא ליינ" – כך בדפוסים. אך בכי"ל ובכי"פ: "וחטוליים", ובכי"ק: "ועטוליים" (העי"ן על גרד?), וכן במשניות שבבבלי: "ועטולין".

11. עירוניות – חירוניות

עד' ב, ה: "ועל לפסים אירוניות" – כך בדפוס. אבל בכי"פ: "ארניות", ובכי"ק: "ארוניות". הבבלי גורס: "אלפסון חרניות" (ביצה לב ע"א). ובערוך (ערך "אלפס"): "הירניות".

ירוש' שבת יג ע"א: "ועל לפסים ארוניות", אך בכי"ל ליידין: "עירוניות" ס"א "ארוניות".

הרמב"ם פירש: "של בני כפרים ועיירות".

12. עוזרדין – חוזרדין

דמ' א, א: "השיתים והרימין והעוזרדין". כך בדפוסים. בכי"פ: "והעזרדין". ובכי"ק: "והעוזרדין", אבל העי"ן על גרד. אבל במעש' א, ג ובעוק' א, ו: "והחוזרדין". וכן בכי"ל.

תוס' דמ' א, א: "השיתין והרימין והחוזרדין" – כך בכי"ו ובדפוס. אבל בכי"ע – בעי"ן.

13. (בנות) שוח – שוע

דמ' א, א: "ובנות שוח ובנות שיקמה" – כך בדפוסים, בכי"ק ובכי"פ ובכי"ל. תוס' נדר' ה, א: "נדר מן הכלכלה שבנות שבע בתוכה... שבנות שבע בתוכה... הותר בבנות שבע" – כך בכי"ו ובדפוס. אך בכי"ע: "בנות שבע... שבנות שוח... בבנות שבע".

14. עפריים – חפריים

מנ' ח, א: "שנייה להם חפריים בבקעה" – כך בדפוסים, בכי"ק ובכי"פ. אבל בכי"ל: "הפריים".

תוס' מנ' ט, א: "שנייה לה עפריים בבקעה". וכן הגרסה בבבלי (מנחות פג ע"ב). ובירוש' ביכ' סה ע"ד: "שמעון דמעפריא"²⁷⁹.

ג. חילופי ח-ה

הדמיון הגרפי של ה-ח²⁸⁰ מקשה לקבוע, אימתי החילוף הוא תוצאה של טשטוש פונטי. ככל שנמצא שהחילוף שיטתי הן בכתב-יד אחד הן במספר גדול של כתב-יד, כן נוכל

²⁷⁹ S. Klein, MGWJ 59 (1915), P. 158.

²⁸⁰ ואכן ספרי דברים (פסקה לו, 65) מונה חילוף זה בין טעויות הסופר המקובלות: "כתב... להיהם חיתים ולחיתים היהם, לוים יודים וליודים וים".

לדבר בוודאות על רקע פונטי. וכבר מצינו כמה פעמים בירושלמי את הקביעה: "לא מתמנעין רבנן דרשין בין ה"א לחי"ת" (למשל ירוש' מ"ש נו ע"א).

כבר נתברר לנו, למשל, שכי"ל למשנה מרבה בחילוף ח-ה, וברוב המקרים לא נמצא אפילו כ"י אחד הגורס כמותו. לדוגמה: "המשים" (ער' ב, א = חמשים); "בחמה" (חול' ז, ח = בהמה); "הפריים" (מנ' ח, א = חפריים); "פיקח" (פרה יב, ח = פיקה).²⁸¹

1. חסמה – הסמה

"ר' אליעזר (בן) חסמה" – כך שש פעמים בדפוסים ובכתבי-היד. אבל בכי"ל: שלוש פעמים "חסמה", ועוד שלוש פעמים "הסמה" (ב"מ ז, ו; אב' ג, יח; נג' ז, ב). ר' יהוסף אשכנזי (ב"מלאכת-שלמה) מעיר לאב' ג, יח, שיש הגורסין בה"א. הדעת נותנת, שאם הסופר כתב שלוש פעמים "הסמה" בה"א (במסכתות שונות!), אין זו טעות גרפית גרידא. אפשר אפוא, שהשם נתפס כמיוחד, מעין "הנפח", "הסנדלר" וכיו"ב, וזה סייע לחילוף הגרפי. אף בתוספתא בחי"ת: סוטה ז, ט; נג' ז, ב.

2. (באר) חקר – הקר

"וממלין... מבור הגדול בשבת ומבאר חקר ביום טוב" (עיר' י, יד) – כך באבות הטקסטים. אך בדפוסים: "ומבאר הקר"; "ממלין מבאר הקר ביום טוב (תוס' עיר' ח, כב – x3). כך בכי"ו, בכי"ע ובדפוס, אך בכי"י לונדון: "חקר". על שאלת הבבלי (עיר' קד ע"ב) "מאי באר הקר?" משיב שמואל: "בור שקרו עליה דברים והתירוה". ורב נחמן בר יצחק משיב: "באר מים חיים שנאמר 'כהקיר ביר מימיה' (יר' ו, ז)". אפשר, שדבריהם השפיעו על כתיבה של התיבה בה"א.

3. הורהן – הורחן

הפועל "רהן" משמש שלוש פעמים במשנה עד' ח, ב: "העיד על תינוקת שהורהנה" – כך בדפוס ובכי"ל, אך בכי"פ: "הורהנה" – שתי פעמים; "הורחנה" – פעם אחת. בכי"ק שלוש פעמים: "הורחנה".

הפועל "רהן" מצוי גם בתוספתא (מ"ש א, א-ב), בירושלמי ובבבלי וגם בארמית עתיקה ובערבית בה"א, אך בארמית שמרונית: "רחן".²⁸²

4. חרג – הרג

"נודרין להרגין ולחרמין ולמוכסין" (נדר' ג, ד) – כך (בה"א!) בכל הדפוסים וכתבי-היד.

"תולין להרגין ולחרמים ולמוכסין" (תוס' נדר' ב, ב) – כך בכי"ע. אבל בכי"ו: "לחרגין". וכן בתוס' ב"מ ג, יט גורס כי"ו: "לחרג", וכי"ע: "להרג". ואף בירושלמי שבדפוסים: "לא לחרם ולא להרג" (ב"מ ט ע"ד, וכן בנדר' לח ע"א). והראב"ד מעיר:

281 דוגמות נוספות מצויות אצל אפשטיין, מבוא, עמ' 1232-1233.

282 מורשת, לקסיקון, עמ' 344.

"בספרים שלנו בחורג". וכן מצאתי בתוספתא: "לחורגין". וליברמן מסכם: "הרג הוא חרג והוא איש שממונה על גביית מס, תשלומים לאוצר המדינה".²⁸³

5. צחב – צהב

"שמא יצחיבו בני העיר... כדי שלא יצחיבו" (תוס' יו"ט ב, ב). אבל במקבילה שברשב"י (יב, טז, אפשטיין-מלמד, עמ' 21): "יצהיבו... יצהיבו". אמנם באותו חיבור עצמו (יד, כב עמ' 63): "מפני שצוחבין זה עם זה". במכילתא דר' ישמעאל (משפטים, הורבין-רבין, עמ' 270): "שהצהיבה מביאה לידי מיתה".
 "צחב" ידוע בארמית נוצרית ובערבית, ואילו "צהב" ידוע בארמית יהודית ארץ-ישראלית ובת"י, ובהם חל, כנראה, מעתק ח>ה.²⁸⁴

6. נמחה – נמהה

"שלש על שלש שנימהה חוט אחד" (כלים כז, יב) – כך בדפוס, בכי"פ ובכי"ל. אבל בכי"ק: "שנימחה".

7. ממחה – ממהה

"ונותן לתוך כברה שנקביה דקים וממחה" (אה' יח, ד) – כך בדפוס, בכי"ק ובכי"פ ב. אבל בכי"פ, בכי"ל ובאנטונין: "וממהה". ובמ"ש ה, א: "וממחה ושופך" – כך בדפוס. אבל בכי"ק, בכי"פ ובכי"ל: "ממה" (טהר' ט, ט; כלים כד, יז). מורשת קובע, שכל אלה מכוונים ל"מחה" המקראי.²⁸⁵

8. חורג – הורג

ספרא, שעה: "באשת הורגו". ובגיליון: "בבת חורגו". הכתיב בה"א נמצא בתשובות הגאונים: "הורג", "הורגת".²⁸⁶ וצריך עיון, שמא חילוף זה נתפשט מימי הגאונים, שכן נמצאו לא מעט דוגמות בספרות הגאונים לכתיב בה"א במקום חי"ת, כגון "כורהה" (=כורחה), "הורגו" (=חורגו).²⁸⁷ וכן נמצא בשתי משניות מתימן – "על כרהך" (=כורחך) (אב' ד, כב).²⁸⁸

9. חבל – הבל

"אמ' אותו הגוי הוי חבל על ישראל אחד שמת כאן" (תוס' יב' יד, ז) – כך בכי"ע. אבל בכי"ו: "והבל". וכן: "אמ' לו חבל אלו הייתה בימי ר' לעזר" (תוס' נדר' ו, ה) – כך

283 ליברמן וקוטשר, לשוננו, כז (תשכ"ג), עמ' 34-36.

284 מורשת, לקסיקון, עמ' 302 ועמ' 304.

285 שם, עמ' 205.

286 א"א הרכבי, תשובות הגאונים, חלק א', ברלין תשמ"ז, עמ' 241, 245.

287 הלכות פסוקות, מהדורת ששון, ירושלים תשכ"ח, עמ' 28.

288 שרביט, לשונה, עמ' 258.

בכ"ע. אבל בכ"ו: "הבל" (בדפוס: "אבל"). ובמקבילה שבירוש' נדר' מב ע"א: "אבל". ש' ליברמן קובע, שבשניהם מדובר בכתיבה "חבל".²⁸⁹

10. הידס – חידס

"או שהיה מהדס ושיבר את הכלים" (ב"ק ב, א) – כך בדפוסים, אך בכ"ק בכ"פ, בכ"ל ובקטע גניזה T-S N.S. 329, 200: "מחדס". הגרסה בה"א מצויה בתוס' ב"ק ב, א (x2): "תרנגולין שהידסו את העיסה". וכן בירוש' ב"ק ב ע"ד, יז ע"ב. בערבית מצינו: حَدَسَ (=דרס ברגל)

מורשת מקיים שני ערכים אך משער שהגרסה המקורית היא בחי"ת.²⁹⁰

11. מוחל – מוהל

דפוסים המשנה מכירים רק "מוהל": טהר' ט, ב-ג; מק' ז, ג-ד; מכש' ו, ה. אבל כי"ק ואנטונין גורסים בכולם "מוחל". וגם הערוך הביא את כולם בשורש זה. כי"פ גורס "מוחל" חוץ מטהר' ט, ג ומכשירין, וכי"ל גורס "מוחל" חוץ ממקוואות.²⁹¹

12. חוצן – הוצן

"שני הוצני פשתן – שכחה" (פאה ו, ה) – כך בדפוסים. אבל בכ"ק, בכ"פ ובכי"ל: "חוצנו".²⁹² וכן גורסים כי"ע וכי"ו והדפוס בתוס' שבי' ד, יט. אבל בתוס' מעש' ג' ח ובסוכה א, ה גורסים כי"ו וכי"ע בה"א. ואף בירושלמי פעמיים בה"א: סוכה נב ע"ב; שבת יא ע"ב.

13. תחב – תהב

"בשני חציי זיתים שתחבן בקיסם" (חול' ט, ד) – כך בדפוסים. אבל בכ"ק ובכי"ל: "שהן תחובין". ובכי"פ: "שהן תהובים". ובתוס' מ"ק א, ד: "תוחב בשפוד ומכה בקרדום" – כך בדפוס, אך בכי"ו ובכי"ע: "תוהב" (כי"ל: "תוחם").²⁹³

13. רתחתח – רתחתה

נדר' ו, ב: "אינו אסור אלא ממעשה רתחתה" – כך בדפוסים, בכי"ק ובכי"פ. אבל כי"ל גורס "רתחתח". וכן בקטע גניזה מאוקספורד Ms. Heb. D. 47, 20: "רתחתח". לדעת י' ייבין, הגרסה בחי"ת עדיפה, ואפשר שזהו משקל "אֲדַמְדָּם", "הַפְּכַפְּךְ".²⁹⁴

289 תוספתא נשים ח"א, עמ' 119.

290 לקסיקון, עמ' 140 ועמ' 159.

291 אפשטיין, מבוא, עמ' 1233; ק' פלמן. חילופי צורה, עמ' 131.

292 אפשטיין, שם; ק' פלמן, שם, עמ' 49-50.

293 אפשטיין, שם, עמ' 1232; מורשת, לקסיקון, עמ' 385.

294 לשוננו, לו (תשל"ב), עמ' 310, ושם סקירת הניקודים שבדפוסים ושבכתבי-היד.

ד. חילופי א-ה

1. איכן – היכן

בדפוסים המשנה מצויה תיבה זו בכל מקום (30 פעמים) בה"א: היכן, להיכן, מהיכן. בכתב-היד מצוי בעיקר הכתיב באל"ף: איכן, לאיכן, מאיכן. כתיב זה מצוי הרבה בירושלמי, אבל בבבלי – תמיד בה"א. ייבין קובע, שבטקסטים בניקוד בבלי יש הבחנה: בספרא תמיד באל"ף, ואילו באחרים – כמעט תמיד בה"א.²⁹⁵

2. איזה – היזה

בדפוסים ובכתב-יד של ספרות התנאים רגיל הכתיב באל"ף – איזה, איזו (או בפיצול: אי זה, אי זו). אבל ברשב"י רגיל גם הכתיב בה"א:²⁹⁶ היזה, היזו, כגון בעמ' 88, 132, 158, 172, 218, 223, 247.

3. אילך – הילך

דפוסים המשנה מכירים רק את הכתיב "אילך" (תמיד במבנה "מיכן ואילך") באל"ף (עשר פעמים), אך כ"פ וכי"ל מכירים לרוב את הכתיב בה"א,²⁹⁷ וכי"ק מכיר את הכתיב בה"א בלבד, חוץ מברכ' א, ב, שבו נכתבה "ואילך" על גרד. בתוספתא תמיד "ואילך" (38 פעמים), וכן בבבלי (דפוסים וכ"י מינכן). בירושלמי – לרוב "מיכן ואילך".²⁹⁸

4. אוגן – הוגן

בדפוסים המשנה בא שם זה תמיד (ארבע פעמים) באל"ף: "אוגן". וכן בבבלי. אבל בכ"פ לרוב בה"א, ובכ"ק תמיד בה"א: "הוגן".²⁹⁹ וכן בירוש' שבת טז ע"א. בתוספתא – עשר פעמים בה"א ושלוש פעמים באל"ף. י' בראנר סבור, שהנוסח העיקרי הוא באל"ף, ואילו "הוגן" מקורו בהגייה הגלילית.³⁰⁰

5. ארכינס – הרכינס

הדפוסים כותבים "ר' דוסא בן הרכינס" (15 פעמים), אך כ"ק וכי"פ גורסים לרוב: "ארכינס", כגון עיר' ג, ט; ר"ה ב, ח; ב, ט. בירושלמי בה"א: "בן הרכינס" (כגון יב' ג ע"א) זהו השם היווני: *Ἀρχῖνος*.³⁰¹

295 י' ייבין, מסורת, עמ' 1127.

296 וכבר הזכיר זאת מ"צ סגל בספרו, דקדוק, עמ' 52, הערה 1.

297 וכן הוא בטקסטים המנוקדים בניקוד בבלי. ראה ייבין, מסורת, עמ' 1127.

298 חומר על הכתיב והניקוד הביא ח' ילון, מבוא, עמ' 45.

299 עדויות נוספות על הכתיב ועל המשקל תמצא בחיבורה של ק' פלמן, חילופי צורה, עמ' 129-130.

300 כלי חרס בתלמוד, עמ' ח-יא.

301 שרביט, לשונה, עמ' 228-229.

6. אורקנוס – הורקנוס

הדפוסים גורסים "הורקנוס" (יב' יב, ו), אך בכי"ק: "אורקנוס". אבל בשמות תנאים אחרים (ר' יהושע בן הורקנוס ור' אליעזר בן הורקנוס) גם כי"ק גורס בה"א. ביוונית $\gamma\rho\alpha\alpha\nu\acute{o}\varsigma$ – ובירושלמי: "אורכניס" (יב' ח ע"ד – x2); ר' אליעזר בן הורקנוס (שבת ה ע"ב).

7. אפותיקי – הפותיקי

"עבד שעשאו רבו אפותיקי לאחרים ושיחררו" (גיט' ד, ד). כך בדפוסים ובכתבי-היד. אבל בתוספתא נחלקו כתבי היד, כגון שבי' ח, ו: בדפוס תמיד באל"ף, בכי"ע מצוי גם הכתיב בה"א, ואילו בכי"ו כולם (שש פעמים) כתובים בה"א, חוץ מן "אפותיקאות" (שבת ט, יג). ואף בסורית: אפיתיקי, אפתיקא. ביוונית $\acute{\upsilon}\pi\omicron\theta\eta\kappa\acute{\iota}$. טרם נעשתה בדיקה מקפת, הנסמכת על אבות הטקסטים של ספרות התנאים, שתראה מה מצוי בכתבי-היד של ספרות התנאים כנגד Spiritus Asper וכנגד Spiritus Lenis במילים שאולות מיוונית. כאן הסתפקנו בשם זה לדוגמה (מלבד השמות הפרטים שהובאו לעיל).

8. אוניתני – הוניתני

בדפוס מצינו "אוניתני" (ב"מ ד, ג), אך בכי"ק בכי"פ ובכי"ל: "הוניתני". אפשר שהצורה באל"ף היא על דרך השם "אונאה". ראה להלן: אונאה.

משקל הפעלה

עשרות שמות מתועדים בספרות התנאים – לרוב שמות פעולה של בניין הפעיל – וכולם נכתבים בה"א, חוץ משני הראשונים שלהלן הנכתבים באל"ף תמיד. הנה מבחר שמות שבהם נמצא החילוף ה-א:

1. אזהרה – כך בכל הדפוסים וכתבי-יד.
2. אונאה – כך תמיד בדפוסים (14 פעמים) אך לא בכתבי-היד. בכי"ק תמיד "הונייה". בכי"ל: "הונאה" (13 פעמים), ובכי"פ: "הונייה" (חמש פעמים), כנגד תשע פעמים "אונאה". בתוספתא: "אונאה" (11 פעמים).
3. הבטחה – "הבטחתו" (ברכ' ה, ד) – כך בדפוס ובכי"פ. אבל בכי"ק: "אבטחתו". וכן במכיל' דר"י, עמלק ב' 198: "אלו בעלי אבטחה".
4. "הגדות" – (נדר' ד, ג) – כך בדפוסים. אבל בכי"ק ובכי"פ: "אגדות".
5. "אזכרותיהן" (תוס' שבת יג, ה). כך בדפוס, בכי"ע ובכ"י לונדון. אבל בכי"ו: "הזכרותיהן".
6. "אבעיות" (פאה ד, ד) – כך בדפוס, בכי"פ (אובעיות), בכ"י פריס (אובעיות) ובירושלמי (פאה יח ע"ב). אבל בכי"ק: "הבעיות". ובקטע גניזה Ms. Heb. D. 19, 4: "הבאות".

7. "אגפת [תריסין]" (מכילתא דר"י, ויהי ב, 95). אבל במשנה סוטה ח, א גורסים הדפוס, כי"ק, כי"פ וכי"ל: "הגפת". וכן בספרי דברים, קצב, 233.

8. אקפדה – בספרא, רג: "קשה הקפדה שגרמה למשה". אבל בכ"י וטיקן 31 (עמ' 94): "אקפדה".

9. אזכרות (= שמות קודש) – תוס' ברכ' ג, כד: "כנגד משנה עשרה אזכרות" – כך בכי"ו. אבל בכי"ע ובדפוס: "הזכרות". תוס' שבת יג, ה (x4): "קודר את אזכרותיהן וגונזן" – כך בכי"ע, בכי"ל ובדפוס. אבל בכי"ו: "הזכרותיהן".

בתלמוד הירושלמי נמצאו עוד כמה שמות הכתובים באל"ף: "אבדלה" (ברכ' ט ע"ב; יב ע"ג; פסח' לז ע"ג); "אדלקה" (שבי' לז ע"ב); "אבטלה" (שבי' לז ע"ג; ביצה סג ע"ב x2).

בכ"י בניקוד בבלי נמצאו באל"ף רק אזכרה, אזהרה, אונאה.³⁰² ר"י אבן-ג'נאח ביקש להביא דוגמה למשקל "אזכרה" במשנה וציטט מגיט' ג, ב: "מפני האתקנה". כל כתבי-היד והדפוסים שלנו גורסים "התקנה". והוא מעיר: "ויתכן לומר באזכרה ואתקנה שאלפיהן מומרות מן האין".³⁰³

ה. נשילת עיצור גרוני

1. מאחיזין – מחיזין

שבת א, יא: "ומאחיזין את האור במדורת בית המוקד וגבולין כדי שתאחוז האור ברובן". כך בדפוסים, ובבבלי. אבל בכי"ק ובכי"פ: "ומְחִיזִין". וכן בכי"ל, בדפוס ראשון, בשני קטעי גניזה ובמשניות שבירושלמי: "ומחִיזִין".³⁰⁴ בכ"י פריס: "ומחזין" (מָ < מְ).³⁰⁵ הערה: ברוב כתבי היד והדפוסים: "שייצת" – במקום "שתאחוז". בעל "מלאכת-שלמה" למשנה מעיר: "כתב הרמב"ם ז"ל העיקר מאחיזין את האור, אלא שיש להסתפק אם היתה גירסתו מחיזין בלתי אל"ף והוא בא להשמיענו שהעיקר הוא באל"ף. אח"כ מצאתי שה"ר יהוסף ז"ל מחק האל"ף וניקד המ"ם בשוא". האם גרסת כתבי-היד משקפת נשילת אל"ף: מֶאחיזין < מְחִיזִין < מְחִיזִין? או שיש כאן נטייה על דרך ע"ו?³⁰⁶ מכל מקום, הדפוסים החזירו את הצורה השקופה "מאחיזין", ואף בסיפא חוזר הפועל "שתאחוז" במקום "שייצת".

302 ייבין, מסורת, עמ' 992-993.

303 אפשטיין, מבוא, עמ' 1235. לדעתו, אין זה אלא כתיב מלא: "הַאֲתָקְנָה".

304 שם, עמ' 1250.

305 מ' בר-אשר, פרקים, עמ' 21 ועמ' 60.

306 ג' הנמן, צורות, עמ' 236. והשווה ו' בן-חיים, עואנ"ש, ה, עמ' 162. לדעתו, היחס שבין "אזן" ל"זון" במקרא מובן לאור "אחז"-"חוז" בלשון חכמים.

2. שיפעת – שיפת (קלגסין)

סוטה ח, א: "מפני הגפת התריסין ושפעת הקלגסים". כך בדפוס ובכ"פ. אבל בכ"ק ניכרים סימני תיקון: ושיפת < ושפעת. ובכ"ל: "ושיפת". וכן גרס הערוך (ערך: קלגס). החילוף נמצא גם במכילתא, ויהי, ב, 95: "וידעם בשמים ה' כנגד אגפת תריסין ושיפת קולגסין שלהם". בח"נ: "ושפעת". גיזרונה של תיבה זו אינו מחוור. אפשר שזוהי *šepu* האכדית (=רגל),³⁰⁷ ואפשר שיש לה קשר ל"שפעת גמלים" שבמקרא (יש' ס, ו). ש' ליברמן משער, שאין בין "שפע" ל"שפה" אלא שינוי כתיב, כגון: "את מוצא שכל מכה שהיתה באה על מצרים היתה שפה בישראל" (דב"ר, פתיחה לעקב, מהדורת ליברמן, עמ' 80) = שופעת.³⁰⁸

3. הלעזה – הלזה

תוס' כת' ב, ג: "נפלה חלזון בעיר... אין חלזון ראה". כך בכ"ו, אבל בדפוס: "חלזה" (x2), ובכ"ע: "חלזה... הלזה". ופירש ליברמן: הלזה\חלזה = הלעזה (שמועה). הוא ציין, שהפועל מצוי גם משורש "לעז" בבבלי וגם משורש "לוז" בירושלמי, כגון ירוש' גיט' מה ע"ד: "שלא להוציא ליזה על ישראל"³⁰⁹ – על דרך "מוציא לעז".

4. משומם – משועמם

תוס' כת' ז, ו: "נכפית היא משוממת היא". כך בכ"ו, בדפוס ובקטע גניזה. אבל בכ"ע: "שעמומית". ובברייתא שבבבלי, ב"מ פ ע"א: "נכפית היא משועממת היא". ושמא לצד "שעמם" היה קיים גם "שמם"? ראה: שעמום – שאמום.

5. מעוכין – מוכין

תוס' פסח' ד, טו: "בו ביום נכנסו ישראל להר הבית ולא היה מחזיקן, והיה נקרא פסח מוכין". כך בכ"ו. אך בכ"ל ובכ"ע: "מעוכין". ובדפוס: "מועכין".

6. מארופה – מרופה

שבי' ה, ד: "עוקרין אותו במארופות של עץ". כך בדפוסים. בכ"פ: "במארופות". בכ"ל: "במאריפות". בכ"ק: "במרופות", וכן בשרידי ירושלמי, 51: "במרופות".

7. שחמתית – שמתית

ב"ב ה, ו: "מכר לו חטים... שחמתית ונמצאת לבנה... שחמתית". כך בדפוס, בכ"פ ובכ"ל. אבל בכ"ק: "שמתית... שמתית". וכן בקטע גניזה T-S E 1. 107. התיבה מצויה בירושלמי, כגון: "קצר חצי איגרו וחצי שמותית" (פאה יז ע"א).

307 י' קוטשר, ארמית, עמ' 104.

308 דב"ר, מהדורה ב, עמ' 40, הערה 12.

309 תוכ"פ נשים, עמ' 217.

8. משחילין – משילין

ביצה ה, א: "משילין פירות דרך ארובה ביום טוב". כך בדפוסים וכך בכ"ל, בכ"י פריס ומשבי"ר. אבל בכ"ק ובכ"פ: "משחילין". וכן מובאת משנתנו בירושלמי ביצה סג ע"ב: "והא תנינן משחילין פירות". חילוף זה ממש נמצא בכה"י של תוס' יו"ט ד, ג: "ומשילין פירות דרך ארובה" – כך בכ"ו, בכ"ע ובדפוס. אבל כ"י לונדון וקטע גניזה גורסים: "ומשחילין".

המאמר שבתוס' כלים ב"מ ט, ה – "החוט שהשילו למחט", נמצא בירוש' כלא' לב ע"ד: "חוט שהשחילו למחט".

שתי הגרסאות במשנה קדומות, וכבר נחלקו בכך האמוראים בבבלי (ביצה לה ע"ב).³¹⁰ אפשטיין סבור, שבני ארץ ישראל גרסו "משחילין" בקיום הגרונית, ואילו בני בבל גרסו "משילין" בהבלעת החי"ת (ואולי היו שהגו "משאילין") וגזירה בדיעבד מן "נשל".³¹¹ מורשת קובע את הערך "שחל", והוא פועל המתועד בכל ניבי הארמית.³¹²

9. קלעיני – קלני

"שכינה מה הלשון אומרת: "קליני מראשי קלני מזרועי" (סנה' ו, ה). כך בדפוס ובכ"ל, אך בכ"פ: "קלעיני... קלני". ובכ"ק: "קלעיני... קלעיני".

ח' ילון הקדיש עיון מקיף לתיבה זו, ובו הוא מרכז את עדויות האמוראים, עדויות הגאונים ופירושי הראשונים.³¹³

10. על אתר – לאלתר

פעמיים מצינו במשנה שבדפוסים "לאלתר" (גיט' ג, ג; ח, ח), וכן בתוספתא. אולם כי"ק, כי"פ וכי"ל גורסים "על אתר". בירושלמי מצוי "על אתר" (23 פעמים), ואילו בבבלי מצוי "לאלתר" בלבד. האם שינוי זה חל בעברית, או שהתיבה "לאלתר" חדרה בצור בצורתה זו בתקופת האמוראים ואחר-כך הוחדרה לספרות התנאים?

11. שועית – שועית*

"מקניחן ב... ובשיער של שועית" (תוס' שבת טז, ח). כך בכ"ע ובכ"י לונדון. אבל בכ"ו: "שועין". ליברמן פירש: שועית = שועית (פול).³¹⁴

310 ושם מעיר, דרך אגב (?) רב נחמן בר יצחק על חילוף דומה: משירין-משחירין.

311 מבוא, עמ' 318-320. וראה עוד מ' בר-אשר, פרקים, עמ' 32.

312 לקסיקון, עמ' 361-362.

313 מבוא, עמ' 89-91. והשווה מה שכתב ש' מורג: בואי תימן, ירושלים תשכ"ו, עמ' 26 ועמ' 30.

314 תוכ"פ זרעים, עמ' 94; מועד, עמ' 269.

פרק ג

פרקים בתורת הצורות

1. צמיחתם והתגבשותם של שמות הפעולה בעברית הקדומה¹

המונח "שמות פועליים" (verbal nouns, action nouns) משמש בבלשנות העברית המודרנית לציון ארבעה טיפוסים של צורות בעלות תכונות פועליות ושמניות כאחד:

1. צורות הבינוני (פועל, מתפעל).
2. המקור הנטוי בתחילית ל (לפעל).
3. המקור הנטוי בלא למ"ד (כ/ב/כ + פעל).
4. שם הפעולה (כגון: אכילה, דיבור).

שלושת הטיפוסים האחרונים מקבילים לשימושיהן של הצורות המכונות באנגלית infinitive (to go), gerund (going)².

השמות הפועליים למיניהם נחקרו רבות בדורות האחרונים. רוב המחקרים התמקדו בעברית החדשה, בעיקר בקבוצה הקרויה "שמות פעולה"³. מקצתם עסקו בהיבט המורפולוגי,⁴ מקצתם – בהיבט הסמנטי-פונקציונלי,⁵ והאחרים – בהיבט התחבירי.⁶

סעיף זה הוא פרק ראשון (מעין מבוא) במחקר מקיף על שמות הפעולה בלשון התנאים. המחקר יוקדש לעברית הקדומה – לשון המקרא ולשון התנאים – ויתחקה

1 מונחים, קיצורים וסימנים: "פועל מקראי" = הפועל משמש [בבניין הפעיל] בלשון במקרא בלבד; "פועל תנאי" = כנ"ל, בספרות התנאים בלבד; "פועל משותף" = כנ"ל, הן בלשון המקרא הן בלשון התנאים; [+] לצד מובאה מציין שיש עוד דוגמות באותו חיבור, למשל: 15 + בתנאים = עוד 15 תמניות בלשון התנאים.

2 ראה מבחר צורות מקור במקרא כשהן מתורגמות בדרכים שונות לאנגלית בספר B.K. Waltke & M.P. O'Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, Indiana 1990, pp. 600-604.

3 ר' ברמן, שמות. מחקרה דן בכל הטיפוסים. כל החוקרים האחרים דנים בשלושת הטיפוסים האחרונים בלבד.

4 כגון מ' בן-אשר, שימוש המקור, עמ' 23-31; ד' רביד, "שמות הפעולה בעברית החדשה – עיון מורפולוגי", בלשנות עברית, 44 (1999), עמ' 61-78.

5 כגון א' בנדויד, "שם הפעולה ומשמעותיו" (מאמר בהמשכים), לשוננו לעם, ו-ז (תשט"ו-תשט"ז).

6 כגון ר' ברמן, "שם הפעולה ושם הפועל בעברית החדשה – קוים לתיאור הקבלתם התחבירית", לשוננו, לט (תשל"ה), עמ' 99-122, 217-235.

אחרי צמיחתם של שמות הפעולה והתגבשותם לכדי מערכות סדירות. מטבע הדברים הוא מעלה היבטים שונים ובעיות מגוונות (בדוגמות, במיון, בניסוח ובהערות), ואולם אין הוא קובע קביעות סופיות ואין הוא מנסח ניסוחים סופיים.

1. צורות המקור השמניות במקרא

חוקרי העברית הקלאסית סבורים, שבלשון המקרא אין כל הבחנה בין המקור לסוגיו (כולל המקור המוחלט) ובין שם הפעולה. דעה זו כבר הובעה בכתבי המדקדקים של ימי הביניים, ⁷ כגון רס"ג, אבן ג'אנח ואבו אלפרג' הרון.⁸ לצורך מחקרי אספתי מן המקרא מבחר רחב ומגוון של צורות מקור בלא למ"ד ומיינתי אותן מיון גס לפי בחנים שונים על מנת לבדוק עד היכן מגיעים שורשיהם ויסודותיהם של שמות הפעולה המשמשים בלשון התנאים. הבדיקה הייתה בדיקת עומק, כלומר בבניין אחר, ובדיקת רוחב – כלומר בכל הבניינים.

1.1. בניין קל

מקור\שם + את (לרבות פסוקית מושא)
 "ויהיו בעיניו כימים אחדים באהבתו אתה" (בר' כט, כ); "כי מאהבת ה' אתכם ומשמרו את השבועה" (דב' ז, ח); "ליראה את ה'" (דב' י, יב); "ותהי יראתם אתי מצות אנשים מלמדה" (יש' כט, ג); "בשנאת ה' אותנו הוציאנו מארץ מצרים" (דב' א, כז); "משנאתו אותם הוציאם" (דב' ט, כח); "כי מלאה הארץ דעה את ה'" (יש' יא, ח); "הלא היא הדעת אותי" (יר' כב, טז); "לדעה מה יעשה לו" (שמ' ב, ד).

מקור\שם (בלי משלים)

"מעלות השחר עד צאת הכוכבים" (נחמ' ד, טו); "וכיום עלותה מארץ מצרים" (הו' ב, יז); "שבתך וצאתך ובואך ידעתי" (מל"ב יט, כז); "לעת בוא השמש" (יהו' י, כז); "את יום צאתך מארץ מצרים" (דב' טז, ג); "משכימי קום מאחרי שבת" (תה' קכז, ב); "מה טוב [...] שבת אחים גם יחד" (תה' קלג, א); "עד רדת חמותיך הגבוהות" (דב' כח, יג); "שמחה לצדיק עשות משפט" (מש' כא, טו); "טוב כעס משחוק" (קה' ז, ג).

שמות במשקלים שונים

"יצוא ושוב עד יבשת המים" (בר' ח, ז); "כמהפכת אלהים את סדום" (יש' ג, יט); "והיו לך למקרא העדה ולמסע את המחנות" (במ' י, ב); "בחמלת ה' עליו" (בר' יט, טז);

7 ש' אברמסון, "מקור ושם הפועל", לשוננו, מג (תשל"ט), עמ' 211-216; ח' רבין, משמעויותיהן של הצורות הדקדוקיות בלשון המקרא ובלשון ימינו, ירושלים תשמ"ד, עמ' 46-53. וראה עוד את מאמרו המקיף של אורלינסקי, הערות.

8 הוא המדקדק היחיד שהקדיש חיבור מיוחד למקור. ראה מאמרו של א' ממון, המקור, עמ' 119-149.

מבלתי יכלת ה' להביאם" (במ' יד, טז); "ביום הרג רב" (יש' ל, כה); "כשה לטבח יובל" (יש' נג, ז); "לעג וקלס לסביבותינו" (תה' מד, יד).

שמות פעולה

משקל פעילה

"שבתם וקימתם הביטה" (איכה ג, סג); "האכילה ההיא" (מל"א יט, ח); "והשתיה כדת" (אס' א, ח); "שחיתת פסחים" (דה"ב ל, ז); "שיבת ציון" (תה' קכו, א); "ואם בריאה יברא ה'" (במ' טז, ל); "אשר לא יתן לכם חנינה" (יר' טז, יג); "וקרא אליה את הקריאה" (יונה ג, ב).

משקל פעלה

"והקדשם ליום הרגה" (יר' יב, ג); "וישלח את לוט מתוך ההפכה" (בר' יט, כט); "ואספו אספה" (יש' כד, כב); "אשאלה מכם שאלה" (שופ' ח, כד).

1.2. בניין נפעל

מקור: "לא עת האסף המקנה" (בר' כט, ז); "טוב שם טוב משמן טוב ויום המות מיום הנלדו" (קה' ז, א).

1.3. בניין פיעל

מקור\שם

"הנבא על הודות והלל לה'" (דה"א כה, ג); "כלי השרת אשר ישרתם בם" (במ' ד, יב).

משקלים שונים

"והדבר אין בהם" (יר' ה, יג); "לי נקם ושלם" (דב' לב, לה); "בקרת תהיה" (וי' יט, כ).

1.4. שמות פעולה

"חבוק ידי" (מש' ו, י); "באו ימי השלום" (הו' ט, ז). ובריבוי: כפרים, גדופים, מלאים, נחמים, שלוחים, שלומים ועוד.

"נפשי בשאלתי ועמי בבקשתי" (אס' ז, ג); "כבקרת רעה עדרו" (יח' לד, יב); "חרפה לגוים וקלסה לכל הארצות" (יח' כב, ד). וכן: בקלה, בלהה, פרשה, חטאה, קלסה, נחמה.

1.5. בניין התפעל

שמות פעולה

"ומן התחברות אליו יעשה מרמה" (דנ' יא, כג); "בהשתחויתי בית רמוז" (מל"ב ה, יח).

1.6. בניין הפעיל

מקור\שם

"הִכָּר פָּנִים בְּמִשְׁפָּט בַּל טוֹב" (מש' כד, כג); "וַיַּעֲנוּ בְּהִלָּל וּבְהוֹדָת לַה' כִּי טוֹב" (עז' ג, יא); "בְּהִשְׁקָט וּבְכִטְחָה תִּהְיֶה גְבוּרַתְכֶם" (יש' ל, טו); "כְּבוֹד אֱלֹהִים הִסְתֵּר דְּבָר" (מש' ה, ב).

שמות פעולה

"וַהֲנַחָה לְמַדִּינֹת עֲשֶׂה" (אס' ב, יח); "הִפְרַת פְּנִיָּהּ עֲנֵתָה בָּם" (יש' ג, ט); במגילת ישעיהו מקומראן: הכרות); "רוּחַ וְהִצֵּלָה יַעֲמֹד לַיהוּדִים" (אס' ד, יד); "יָבוֹא הַפְּלִיט אֵלֶיךָ לְהַשְׁמָעוֹת אֲזִנִּים" (יח' כד, כו); "לְהַנְפִּיחַ גּוֹיִם בְּנֶפֶת שׁוֹא" (יש' ל, כח). לסיכום – אכן שמות הפעולה של לשון התנאים הורתם ולידתם במקרא, אך הדוגמות מועטות ומגוונות, ואין בהן שיטה או סדירות. הבניין העשיר והמגוון במקרא, כמו בכל רובדי הלשון, הוא בניין קל. שמות הפעולה המובהקים, ובייחוד אלו של בניין הפעיל, מצויים כמעט כולם בספרי המקרא של הבית השני. לשתי הדוגמאות של בניין התפעל לא נמצא המשך בלשון חז"ל.

2. צורות המקור השמניות בלשון התנאים

2.1. בלשון חכמים חלו שינויים ניכרים במערכות השמות הפועליים, הן במלאי הצורות הן בשימושיהן.

להלן פירוט השינויים שחלו בכל ארבעת הטיפוסים של השמות הפועליים שבמקרא.⁹ א. גברו שימושי הפועליים (הצרכת משלים) של הבינוני, אף שהוא נושא את כל התכונות השמניות – יידוע, צורני מין ומספר, כינויי הקניין, והוא חדר למערכת הזמנים של הפועל (לציון הווה\עתיד ועוד).

ב. צורות המקור המוחלט נעלמו כליל.

ג. המקור הנטוי נצטמצם מאוד הן בתבניותיו הן בשימושי.¹⁰ למעשה נותרה קטגוריה אחת בלבד (פועלית!): "לפעול". הלמ"ד הפכה תחילית קבועה בראשו (ומכאן למשל צירוף כגון "נמנע מפעול"). הכינוי המתחבר אליו הוא כינוי המושא בלבד (ולא כינוי הנושא!). נתקיימו גם צורות מועטות של המקור השמני, ואלו זכו לשתי תכונות שמניות: היידוע, כגון "ההלל", "ההיכרת", והריבוי (נדיר!), כגון "היעלמות".

9 ראה מאמרו של בקום, *JSS* 28, "Origins of Infinitive in a Rabbinical Hebrew", W.J. Van-Bekkum, pp. 247-272 (1983). בקום עסק בהרחבה בעיקר בתצורה של צורות המקור המקראיות ברובדי המקרא והמעבר ללשון חז"ל מן הצד הדיאכרוני.

10 מ' מישור הפנה אותנו לשרידים אחדים במאמרו, שימוש המקור, עמ' 7-11.

ד. נתרבה השימוש בשמות הפעולה ונתפתחו יחסים סדירים בין בנייני הפועל למשקלים מסוימים.

מכאן ואילך אדון בשמות הפעולה בלבד.

2.2. משקלי שמות הפעולה שבספרות התנאים מתמיינים לשלוש מערכות על פי זיקתם לבנייני הפועל:

(א) מערכת הקל – פעל ונפעל: פְּעִילָה [+פְּעִילָה, פְּעָלָה, מְפַעֵל ועוד].

(ב) מערכת הכבד הדגוש – פיעל ונתפעל: פְּעוּל [+פְּעָלָה].

(ג) מערכת הכבד הנוסף – הפעיל: הִפְעִיל [+הִפְעִיל].

יוצא אפוא שלבניינים הסבילים המובהקים – פעול במקרא והופעל גם בלשון חז"ל – לא נוצרו מעולם שמות פעולה, כשם שלא נוצרו להם צורות מיוחדות של שם פועל. ואשר לבניינים שאינם סבילים במובהק (נפעל ונתפעל) – רק בימי הביניים החלו להתפתח משקלים מיוחדים (הִפְעִיל וְהִתְפַּעֵל).¹¹

המאמר הראשון שפילס את הדרך למחקר שיטתי על שמות הפעולה בלשון חז"ל הוא מאמרו הגדול והיסודי של יחזקאל קוטשר.¹² המאמר מביא תיאור מלא של כל המשקלים במשנה (על פי כ"ק), המשמשים שמות פעולה לבניין קל, וכן עיון טקסטואלי וסמנטי. מאז נתפרסם עוד רק מאמר אחד שהוקדש למשקל קטול במשנה.¹³

מחקרי יקיף את כל ספרות התנאים ויכלול את כל הבניינים. מאחר שטרם נסתיימו בירורי כל הנוסחאות ועיבוד כל הנתונים, אסתפק בהערכה זמנית בדבר היקף הממצאים וחלוקתם לפי מערכות.

א. מערכת הקל: פעילה, פְּעִילָה – כ־300 ערכים; משלקים אחרים – כ־100 ערכים.

ב. מערכת הכבד הדגוש: פְּעוּל – 190 ערכים; פְּעָלָה – 25 ערכים.

ג. מערכת הכבד הנוסף: הִפְעִיל – 80 ערכים; הִפְעֵל – 35 ערכים.

משביקשתי לחשוף טפח מתהליך צמיחתם של שמות הפעולה ומדרכי התגבשותם לכדי מערכות משקלים סדירות, נתברר לי שעליי לפנות למדרשי ההלכה דווקא, שכן המפגש שנוצר בהם בין לשון הפסוק המקראי ובין לשונו של התנא בפירושו-מדרשו היה כר פורה לתהליך זה. הנה מבחר דוגמות לתופעות שונות.

המעבר מצורות המקור שבפסוק לשמות הפעולה

א. "כי טוב לנו עבד את מצרים ממותנו במדבר" (שמ' יד, יב) מיתתנו במדבר קשה לנו ממיתת אחינו באפילה" (מכיל' ויהי ב, 93).

ב. "מניין אף בכניסה וביציאה שנאמר ברוך אתה בבאך וברוך אתה בצאתך (דב' כח, ו)" (ס"ד, מ).

11 ראה מה שכתב ח' ילון על "משקל הפעלות", פרקי לשון, עמ' 3-5.

12 י' קוטשר, מחקרים בדקדוק, עמ' 51-77.

13 י' אליצור, "משקל קטול בלשון המשנה לפי כ"י קאופמן", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 67-93.

גזירת שם פעולה מפועל מפורש בפסוק

א. "מניין אף באכילה ובשביעה תלמוד לומר ואכלת ושבעת" (ס"ד מ, 83).

ב. "וְצִוָּה הַכֹּהֵן וּשְׁחַט אֶת הַצֶּפֶר" (וי' יד, ה) הציווי בכהן ושחיטה בכל אדם" (ספרא ע, ע"ד).

ג. "וְצִוָּה הַכֹּהֵן וּכְבִּסּוּ אֶת אֲשֶׁר" (וי' יג, נד) – הצואה בכהן והכיבוס בכל אדם" (ספרא סט ע"א).

ד. "כִּי הִקְרָה ה' אֱלֹהֶיךָ" (בר' כז, כ) – אין הקרייה אלא הזמנה" (ס"ב קנט, 215).

שמות פעולה רבים בעלי משקלים שונים ובעלי זיקה לבניינים שונים מצויים בפסקה אחת בס"ד כו, 39-40:

ואתחנן אל ה' (דב' ג, כו) – עשרה לשונות נקראת תפילה: זעקה, שועה, נאקה, שנאמר ויזעקו ותעל שועתם וישמע אלהים את נאקתם (שמ' ב, כד). נקראת בצר [הגרסה סתומה] וקריאה שנאמר בצר לי אקרא ה' (שמ"ב כב, ז). נקראת רינה ופגיעה שנאמר ואתה [...] ואל תשא בעדם רנה ותפלה ואל תפגע בי (יר' ז, טו). נקראת נפול שנאמר ואתנפל לפני ה' (דב' ט, כה). נקראת פלול שנאמר ואתפלל אל ה' (דב' ט, כו). נקראת עתירה שנאמר ויעתר יצחק לנכח אשתו (בר' כה, כא). נקראת עמידה שנאמר ויעמד פנחס ויפלל (תה' קו, ל). נקראת חילוי שנאמר ויחל משה וגו' (שמ' לב, יא). נקראת תחנה שנאמר ואתחנן אל ה' (דב' ג, כו).

גיבוב שמות פעולה שלא במדרש פסוקים

"על נגיחה ועל נגיפה ועל נשיכה ועל רביצה ועל בעיטה – מועד משלם נזק שלם" (תוס' ב"ק א, ט); "אחד השור ואחד כל הבהמה לנפילת הבור ולהפרשת הר סיני ולתשלומי כפל ולהשיב אבדה לפריקה לחסימה לכלאים ולשבת" (ב"ק ה, ז); "יום הכפורים אסור באכילה ובשתייה וברחיצה ובסיכה ובינעילת הסנדל ובתשמיש המיטה" (יומא ח, א); "בשבעה דרכים בודקין את הזב עד שלא ניזקק לזיבה במאכל במשתה במשא ביקפיצה בחול ובמראה ובהירהור" (נזיר ט, ד).

ויש לגיבוב זה מקבילה במקרא, בצורות המקור כמובן: "הַגִּנֵּב רָצַח וְנָאֵף וְהַשֹּׁבֵעַ לְשָׁקֵר וְקָטַר לַבַּעַל וְהָלַךְ אַחֲרֵי אֱלֹהִים אֲחֵרִים" (יר' ז, ט); "אֵלֶּה וְכֹחֶשׁ וְרָצַח וְגִנְבָּה וְנָאֵף פָּרָצוּ וְדָמִים בְּדָמִים נִגָּעוּ" (הו' ד, ב).

מילון פנימי באמצעות הנוסחה "אין ... אלא ..."

"ויהי בשלח (שמ' יג, יז) – אין שילוח בכל מקום אלא ליווי, שנ' ואברהם הלך עמהם לשלחם (בר' יח, טז) (מכיל' ויהי, פתיחתא א, 75); "בבגדו בה (שמ' כא, ח) – אין בגידה אלא שקירה" (רשב"י, 257); "ותמעל מעל באשה (במ' ה, כז) – אין מעל בכל מקום אלא שיקור [...] האין מעילה בכל מקום אלא שיקור" (ס"ב ב, 5); "ופסחתי עליכם (שמ' יב, יג) – ואין פסיחה אלא חייס" (מכיל' פסחא ז, 24); "שכבר נשבעתי ליתרו

שאיני זו מאצלך שנא' ויאל מש' לש' את האי' (שמ' ב, כא) – ואין הואלה אלא שבועה שנאמר ויואל שאול את העם (שמ"ב יד, כד) "ס"ד כז, 41).

גזירת שם פעולה משורש תנייני (אותיות השימוש נהפכות לחלק מן השורש)

"התחילו נמסין שנ' נמגו כל ישבי כנען (שמ' טו, טו [שורש מ-ו-ג]) – ואין נמיגה [=שורש נ-מ-ג] אלא מסייה [=שורש מ-ס-י] שנ' ונמס כל לב (יח' כא, יב [=שורש מ-ס-ס])" מכיל' שירה ט, 147; "ולא נחם אלהים (שמ' יג, יז [=שורש נ-ח-י]) – אין ניחום [=שורש נ-ח-ם] בכל מקום אלא ניהוג שנ' נחית כצאן עמך (תה' עז, כא [=שורש נ-ח-י])" (מכיל' ויהי, פתיחתא א, 75).

שאיילה מקראית

שלוש פנים לה לשאיילה המקראית:

א. שאילה ממש, כלומר שימוש בביטוי מקראי שגרעינו צורת מקור, ובייחוד בצירופים קבועים כגון "צאת הכוכבים", "עלות השחר".

ב. שימוש במשקל המקראי, כגון "קרות הגבר", "יום טבוח".

ג. מעין שאילה – שמות פעולה שלא נמצאו במדרשי כתובים, ברם הם באים בהקשר הלכתי המתבסס על לשון הכתוב. פעמים שהפסוק מכיל צורת מקור (מוחלט) ופעמים הוא מכיל צורת פועל נטוי, לרוב "ציווי", ותמיד בהתאמה לבניין.

הַפְּרִית: "הַפְּרִית תִּכְרַת הַנֶּפֶשׁ הַהוּא" (במ' טו, לא); "אלו פטורין מהכרת ואלו חייבין בהכרת" (פס' ט, א); "לפוטרו מן ההיכרת" (תוס' פס' ח, א).

פְּרִית: כשאין מילת יחס לפנייה – "ניפטרו ידי כריתן" (מכות ג, טו). ובריבוי: "כל חייבי כריתות שלקו ניפטרו ידי כריתן" (מכות ג, טו); "שלשים ושש כריתות בתורה" (כר' א, א).

העלם: "ונעלם ממנו והוא טמא (וי' ה, ב) – שני פעמיים לחייב על העלם הטומאה ועל העלם המקדש" (ספרא כג, 2). ובריבוי: "הכותב שתי אותיות בשני העלימות" (שבת יב, ו); "בין בהעלם אחת בין בשני העלימות פטור" (תוס' שבת ט, יא).

הַשֵּׁב: "השב תשיבם לאחריך (דב' כב, א) – אבל משום השב אבירה לבעלים אמרו" (ב"מ ז, ד).

הִפֵּר: "ואם הפר יפר אתם" (במ' ל, יג) – ובמעשה ידיה ובהפר נדריה" (כת' ד, ד); "חומר בהקם שאין בהפר" (תוס' נד' ז, ה).

הִקֵּם: "אישה יקימנו ואישה יפרנו" (במ' ל, יד) – את שבא לכלל הקם בא לכלל הפר לא לכלל הקם לא בא לכלל הפר" (נד' י, ז).

לפנינו התופעה של זיווג צורות ל"הפר". רק פעם אחת, שלא בעניין נדרים, מצאנו משקל אחר: "ראשון להקמת המשכן" (ספרא מג, 39). גרירה זו מצויה גם כצורת במקור הפועלי: "הואיל ורשיי להקם ורשיי להפר" (ס"ב קנג, 202).

הִקְהֵל: "הקהל את העם האנשים (דב' לא, יב), ואת כל העדה הקהל אל פתח אהל

מועד (וי' ח, ג), דבר אל כל עדת בני ישראל (וי' יט, ב) – מלמד שהפרשה נאמרה בהקהל" (ספרא פו, 3); "ותשעה באב וחגיגה מאחרים ולא מקדימים" (מג' א, ג).

הַנֶּפֶץ: "והניף את העמר (וי' כג, יא) – שיהא יום הנף כולו אסור" (ר"ה ד, ג) [בכ"ק ה"א סגולה, אבל בכ"פ ה"א קמוצה]. "קורין בפרשת הנף שבתורת כהנים" (תוס' מג', ג, ה); במגילת המקדש (8, 11): "יום הנף העומר" לצד (8, 18): "וביום הניפת העומר".

2.3. כיצד נסביר את ריבוי השימוש בשמות פעולה? ספרות התנאים עוסקת בדיונים הלכתיים מופשטים הקשורים לפעולות, לתהליכים ולהגדרות, ועל כן היא מרבה להשתמש בתהליך הנומינליזציה (העצמה), כלומר תהליך גלגולו של משפט יסוד שגרעינו פועל לצירוף שמני שגרעינו שם פעולה. שימוש זה מקנה גמישות רבה ללשון ומעשירה בשמות מופשטים בעלי זיקה לפעלים. מן החומר הרב שבידי עולה, שבתודעת הדובר והלומד היו קיימים שמות הפעולה בכוח, והוא יכול לגזרם – ושמא להטותם – מכל פועל. הזיקה בין המשקל לפועל בבניין מסוים הייתה טבעית וסדירה. ואולם אף על פי ששכיחות שלושת המשקלים הראשיים של שלוש המערכות עולה על זו של המשקלים המשניים שלהם ביחס של 3.5:1, אין כאן אוטומטיות מלאה, והחלטת התנא נקבעה על פי המסורת שבעל פה או על פי העדפתו הלשונית.¹⁴ וראה להלן את רשימת העניינים הטעונים סקירה וחקירה. שאלת המקבילות שבין משקלי שמות הפעולה ובין צורות המקור בארמית לניביה¹⁵ ומידת השפעתה של הארמית על העברית של הבית השני ועל לשון חז"ל ראויות למחקר לעצמו.

2.4. להלן אציג מבחר עניינים שבדעתי לעסוק בהם בהמשך מחקרי (בכמה מהם כבר עסק קוטשר במאמרו [הערה 11 לעיל] על שמות הפעולה של הבניין הקל במשנה).

מידת הסדירות בין משקל שם הפעולה ובין בניין המערכת שלו ככלל, יש זיקה סדירה בין משקלו של שם הפעולה ובין בניין מסוים. מכל מקום, יש חריגים, כגון אסר, נאסר < איסור; נשא < נישואין. לא בכל מקום נוכל להציע להם הסבר. הנה דוגמה להסבר מקומי לסטייה:

"כשם שנסיכתו בקדושה כך שריפתו בקדושה" (תוס' מע' א, טז). שם הפעולה "נסיכה"

14 ועל כן שונים הם הדברים, למשל, במחקרו של א' מרוז, רכישת מערכות שמות הפעולה בעברית החדשה (עבודת גמר), אוניברסיטת תל-אביב תשמ"ח.

15 א' טל, "המקור לצורותיו ברובד הארמית היהודית בארץ ישראל", מחקרי לשון (מוגשים לזאב בן-חיים, בעריכת מ' בר-אשר ואחרים), ירושלים תש"ם, עמ' 201-217.

יחידאי בספרות התנאים. בכל מקום אחר משמש שם הפעולה "ניסוך" [המים\היין] (18 פעמים), ואין ספק שכאן הוא פרי גרירה לתיבה שריפה.

בחינת יחסי השכיחות והתפוצה שבין זוגות השמות הגזורים משורש אחד (לאחר בירורי הנוסחאות בכתבי היד), בין שהם מבניין אחד בין שהם מבניינים שונים, כגון מקרא-קריאה, תיקון-תקנה, כיבוס-כביסה, הקדש-הקדשה.

תפוצתם ומעמדם של שאר המשקלים בבניין קל: האם הם בלעדיים בשורש נתון, או שמא הם משמשים לצד המשקל הראשי של אותה מערכת. מִפְעֵל: מקרא, מאכל, מגע, מעשה.

פְּעֻלָּה/פְּעֻלָּה: זיכרון, ניצחון.

פְּעֻלָּה/פְּעֻלָּה: נדר, ספר, דוחק.

משקלים נדירים: פְּעוּל (פטור), פְּעוּלָה (סעודה), פְּעוּלָה (שבועה), פְּעֵל (גנב).

הנה דוגמה מספרי דברים (שיח, 361) לשימוש במשקלים חלופיים המעידים על גיוון סגנוני או על עירוב מסורות:

"וישמן ישורון ויבעט (דב') – לפי [...] וכן אתה מוצא באנשי דור המבול שלא מרדו בהקדוש ברוך הוא אלא מתוך מאכל ומשתה ומתוך שלווה [...] באנשי מדבר שלא מרדו אלא מתוך מאכל ומשתה [...] אי אתם עתידים למרוד אלא מתוך אכילה ושתייה [...] מאכל ומשתה [...] מאכל ומשתה".

תפוצתם של השמות במשקלים פְּעֻלָּה ופְּעֻלָּה ביחס למשקל פְּעֻלָּה משקל פְּעֻלָּה דחק במרוצת הדורות את שני המשקלים האחרים. תחילה יש לקבץ מכתבי היד את כל שרידיהם ואחר כך יש לבחון את יחס תפוצתם, כגון "כניסה ויציאה", "יציאת השבת", "יציאת מצרים", כנגד "אם יתר על היצאה" (ב"ק ט, ד. במקצת כתבי היד ובדפוסים: "היציאה"); יום הכניסה < יום הכנסה; "חזירה" (= שיבה) נדחקה מפני "חזרה" משום הרתיעה מן החזיר.

צירופי סמיכות

א. נמצאו צורות לא מעטות של שמות פעולה במשקל פְּעֻלָּה, שבבואן במבנה סמיכות הן משנות את צורתן לפְּעֻלָּה, כגון: יראה < יראות חטא; שתיקה < שתיקותיך; ויש שזאת צורתן גם שלא בסמיכות, כגון: שליחות, שליחותו, שליחות יד, [ספר\גט] כריתות (על פי המקרא). ויש שאין לנו עדות לצורת הנפרד, כגון: גמילות חסדים, שפיכות דמים.¹⁶

16 ראה החומר שאספתי ממקורות קדומים ומאוחרים להלן, בסעיף "שמות במשקלי קטלות, קטילה, קטילות".

ב. צירופי סמיכות שגרעינם שם פעולה¹⁷ עשויים להיות דו־משמעיים,¹⁸ ויש שהלשון עוקפת זאת בדרכים שונות, כגון: "ראשון לכהונה ראשון לעבודה ראשון לאסור הבמות ראשון לשכון בישראל ראשון לברך את ישראל ראשון לראשי חרשים" (ספרא מג, 3). נראה שהשימוש בשם הפעולה "ברכת ישראל" היה יוצר ביטוי דו־משמעי, ואף השימוש בביטוי לשכינה בישראל היה סובל מובן אחר. על כן שימש המקור הפועלי. והנה דוגמה לעקיפה בדרך אחרת: כי"ק (וכן בכתבי יד איטלקיים אחרים) גורס במשנה, אב' ב, יא: "עין רעה ויצר הרע ושנאת את הבריות" (בדפוסים ובשאר כתבי היד הגרסה היא "ושנאת הבריות").

תפוצת משמעיהם ושימושיהם של השמות שמשקלם שם פעולה שמות השקולים באחד המשקלים המובהקים של שמות הפעולה עשויים לשאת משמעיים שונים: תהליך הפעולה, פרי הפעולה, שם מופשט (של הפעולה) ואף שם מוחשי.

2. שמות הפעולה של בניין הפעיל בלשון חז"ל

א. מבוא

בסעיף הזה יידונו שמות שנמצאו במשקל הַפְעֵל (37 שמות) ובשמות שנמצאו בלשון התנאים בשני המשקלים – הַפְעֵלָה וְהַפְעֵל, משורש אחד (17 שמות) ויציג מילון של כל השמות הללו בלויית מבחר מובאות.

בנספח לסעיף זה הוצגו שמות הפעולה של הפעיל, שלא נמצא להם תיעוד אלא בספרות האמוראים, בעיקר בשני התלמודים ובמדרשי האגדה, על פי אבות הטקסטים של ספרות זו: 15 במשקל הַפְעֵל ועוד 54 במשקל הַפְעֵלָה. סברתי שראוי להציגם כאן, שכן מותר אני להניח, שמקצת השמות הללו שימשו בתקופת התנאים – במדרש פסוקים ובדיון הבית־מדרשי החופשי, אלא שלא נמצא להם תיעוד בחיבורים שהגיעונו, על כל פנים לא על פי עדי הנוסח ששימשו יסוד ל"מאגרים", שמהם שאבתי את נתוניי.¹⁹

17 ש' קוגוט, "דיפרנציאציות וריבוי משמעויות בסמיכות שם הפעולה", שי לחיים רבין, בעריכת מ' גושן-גוטשטיין, ש' מורג וש' קוגוט, ירושלים תשנ"א, עמ' 351-362.

18 נ' שתיל, "צירופי סמיכות שגרעינם שם פעולה בלשון המדוברת ובלשון העיתונות", דברי המפגש השנתי ה-14 של החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 81-88.

19 החומר נאסף במשך שנים והושלם על פי ה"מאגרים". לשם פישוט הוצגו המובאות ללא ציון כתבי היד שעליהם נסמכו, שהרי הכול מצוטט על פי ה"מאגרים", אלא אם צוין אחרת.

1. ראשיתו של המשקל

במקרא

ידי: "ויענו בהלל ובהודת לה' כי טוב" (עז' ג, יא); "הנבא על הדות והלל לה'" (דה"א כה, ג).

כשר: "ויתרון הכשיר (כ') הכשר חכמה" (קה' י, י).

משל: "המשל ופחד עמו" (איוב כה, ב).

נכר: "הכר פנים במשפט כל טוב" (מש' כד, כג); "הכר פנים לא טוב" (שם, כח, כא).

סתור: "כבוד אלהים הסתר דבר" (מש' ה, ב).

שכל: "ורעו אתכם דעה והשכיל" (יר' ג, טו); "נתן להם האלהים מדע והשכל בכל ספר

וחכמה" (דנ' א, יז); "אדם תועה מדרך השכל" (מש' כא, טז). +4

שקט: "בהשקט ובבטחה תהיה גבורתכם" (יש' ל, טו).

בבן סירא

בין: "הבן חכמה ושכל והבין דבר מה' הוא" (יא, טו).

ידי: "הודות בכל מעשהו נתן הודות לאל עליון" (מז, ח).

שוב: "השב אל תהי ירך מושטת לשאת ובעת השב קפודה" (ד, לא).

בקומראן

נוף: "הנף וביום הנף העומר" (מג' המקדש 10, 18) — לצד "ביום הניפת העומר" (שם,

10, 11).

קהל: "הקהל ובהרע חצוצרות הקהל יתקדם או יתאחר" (מג' ברית דמשק 11, 22).

קרב: "הקרב למועד יום הקרב שמן חדש" (מג' המקדש 10, 43).²⁰

2. מקורו ושימושו בלשון התנאים

צורות הפעל מקורן במשקל המקור המוחלט המקראי. תנועת התחילית נתקיימה בשורשי ע"ו וע"ע, שבהם התנועה a היא בהברה פתוחה (ונהפכה לקמץ): הקם, הפר. ואולם בשאר השורשים היא נהפכה לתנועת e (סגול בטברנית). ונראית הסברה, שהתנועה נשתנתה בתהליך של הידמות לתנועה השנייה (הרמוניזציה של התנועות, מעין מה שאירע לסגוליים).²¹

אפשר למיין את השמות לשלוש קבוצות עיקריות:

א. השם נגזר מפועל מקראי בדרך הדרש: רוב השמות האלה משמשים בלשון התנאים מונחים טכניים בתחום ההלכה: האהל, החלט, הכשר, הנף, הסגר, העלם, הערב, הפר, הפשט, הקדש, הקהל, הקם, הרקד, השב, השג. בשניים מהם מדובר בצורת מקור מקראית שעברה תעצים: הפר והשב. "הקם" נוצרה

20 קימרון, מגילות, עמ' 48.

21 סגל, דקדוק, עמ' 50 (הידמות), וכן עמ' 80; י' ייבין, מסורת, עמ' 990-994, ועמ' 568-569.

באנלוגיה לבת זוגתה "הֶפֶר". ובאחד מהם מדובר בפועל בציווי [זוהו בצורתו למקור] שעבר תעצים: הֶקֶהֶל.

ב. השם נגזר מפועל תִּנְאִי: הֶגְרֵל, הֶבְקֵר, הֶחֱלֵט, הֶסֵט, הֶפְסֵד, הֶפְסֵק, הֶפְרֵשׁ, הֶקֶז, הֶרְגֵל. מקצתם משמשים מונחים טכניים בתחום ההלכה, כגון: הֶחֱלֵט, הֶסֵט.

ג. השם נגזר מפועל משותף: שמות אחדים משמשים (כמעט) רק בצירופים: יום הֶנֶף, הֶנֶץ החמה, הערב שמש, הֶפֶר נדרים, הרף עין, הֶשֶׁג יד.

צורת הריבוי: הצורן הוא לעולם -ות: הכריעות, הכשירות, הסיטות, העלימות, הקדישות.

3. השמות הכפולים משורש אחד

מספר השמות במשקל הֶפְעֵלָה גדול הוא כמעט פי שלושה ממספר השמות במשקל הֶפְעֵל [41:110]. ניכר, שמשקל הֶפְעֵלָה הוא הוא שם הפעולה הזמין וה"טבעי" של בניין הפעיל. זיקתו לפועל בבניין הפעיל ברורה גם בשימושו: הוא מציין את תהליך הפעולה, ממש כמו משקל פְּעִילָה בין שמות הפעולה של בניין קל. וראיה מובהקת לדבר: לא מצאתי אף לא דוגמה אחת לגזירת שם [פעולה] במשקל הֶפְעֵל מפועל מקראי אגב מדרש מילוני-פרשני בנוסחה התנאית "אין... אלא..."²².

משקל הֶפְעֵל הוא שם [פעולה] המנותק מן הפועל שלו בבניין הפעיל. הוא מועצם יותר, ולרוב הוא מציין את פרי הפעולה.

ברוב השמות אין די נתונים שישמשו בסיס לבדיקה, אם יש הבדל כלשהו בין שני השמות משורש אחד. הנה ההבחנות שמצאתי למקצת השמות:

בידול סמנטי:

הבער = הנזק שנגרם מאש; **הבערה** = הדלקת אש (האיסור בשבת).

הגרל = תוצאת הגרלה; **הגרלה** (בספרות האמוראים) = הפלת גורל.

הכרע = עודף במשקל של כף מאזנים; **הכרעה** = החלטה בעניין.

הפסק = עצירה; **הפסקה** = ניתוק [מפרש את "ונכרתה" שבמקרא].

הקהל = מונח הלכתי (= שם מצווה); **הקהלה** = כינוס (השם נדיר).

הרכב = רכיבה; **הרכבה** = הכלאה.

הקם = קיום נדר; **הקמה** = העמדה.

תפוצה פרזיאלוגית משלימה: יום הֶנֶף, פרשת הֶנֶף; הנפת העומר, הנפת מגל.

הבדלי דיאלקטים:

בארץ ישראל – השמט, הקז; בתלמוד הבבלי – השמטה, הקזה.

הבדלים בין חיבורים:

במשנה, בתוספתא ובירושלמי: הפשט (בלבד); בספרא: הפשט (x8) והפשטה (x10); בבבלי: הפשט (x50) והפשטה (x2).

תפוצה מורפולוגית משלימה:

בנפרד: הקטרה, הפרה; בנסמך: הקטר חלבים, הפר נדרים. ויש שהמשקל הנוסף מתועד בספרות האמוראים בלבד: היכר [הכרה], הרקד [הרקדה], הערב [הערבה], העלם [העלמה], הרוויח [הרווחה]. בארבעה שמות מדובר בשורשים הפותחים בעיצור לועי-סדקי, שבהם חל תהליך של שימוט ה"א ונתקבלו שתי חלופות: העלם < עלם, הערב < ערב, החלט < חליט, האהל < אהיל. ובשורש אחד שאינו פותח בעיצור גרוני: הספר < ספר.²³

ב. מילון שמות הפעולה

1. משקל הפעל

בפרק זה יירשמו שמות במשקל הפעל, שאין כנגדם שמות במשקל הפעלה בספרות התנאים, ברם לשם הצגת התמונה המלאה לא נמנעתי מלרשום לידם את השמות במשקל הפעלה שנמצאו בספרות האמוראים.

האהל: "על מגען ועל משאן ועל האהילן" (נזיר ז, ב, קטע גניזה בבלי).²⁴ בכי"ק ובכי"פ: "אהילן".

הבקר: "הבקר לעניים הבקר... אינו הבקר עד שיובקר" (פאה ו, א);²⁵ "הלקט והשכחה והפיאה וההבקר" (חלה א, ג); "אין משלמין מן הלקט מן השכחה מן הפאה מן ההבקר" (ספרא צו\4). +27 בתנאים. הפועל תנאי.²⁶

הגרל: "שני שעירי יום הכפורים מצותן בהגרל" (תוס' יומא ג, י) – כך בכי"ו; בכי"ל ובקטע גניזה ובדפוס: "בהגדל". בכי"ע: "בהגרלה"; "הגרלן באהרן אפי' בכהן הדיוט כשרים" (תוס' יומא ג, י). בכי"ו: "הגדילן"; בכי"ע, בכי"ל ובקטע גניזה: "[מצות] הגרילן"; "כבר יצא בהגרילו שלראשון" (ירוש' יומא מג ע"ג); "הגרלה סבירין מימר הגרלה מעכבת... אין הגרלה מעכבת" (ירוש' יומא מג ע"ג); "דתניא מת... מביא חברו שלא בהגרלה... והגרלה אינה מעכבת" (כר' כח ע"א). + הפועל תנאי, והוא גזור מהשם "גורל".²⁷

הדחק: "אין לשון עצירה אלא לשון הדחק שנ' כי עצר עצר ה'" (ס"ד שו 332). בכתבי

23 כדבר הזה מצאתי גם בחמישה שמות במשקל הפעלה. ראה מאמרי שבסעיף הקודם.

24 ייבין, מסורת, עמ' 992. וכן שיער א' גולדברג, אהילות, עמ' 138.

25 ראה מאמרי, "חילופי ב-פ בלשון חכמים" ספר היוכל לאהרן דותן (בדפוס).

26 מורשת, לקסיקון, עמ' 289.

27 מורשת, לקסיקון, עמ' 129.

יד אחרים: "דוחק". הפועל [בקל] משותף, ובשניהם ליתא הפעיל! נמצא תיעוד דל בפיוט (הקליר ובן אביתור) ובמדרש תהלים.

החלט (קביעה והכרזה על אדם שהוא נגוע בטומאה גמורה): "לפטור את ההופך כולו לבן מתוך החלט או מתוך הסגר" (נג' א, ג); "התולש... לאחר חליטו טמא... לאחר חליטו טמא" (נג' ז, ד). כך בכי"ק ובכי"פ; בכי"ל ובכי"פ ב ובדפוס: "החליטו"; "בין מתוך החליט ובין מתוך הסגר" (תוס' נג' ג, א); "לא ימי החליטו... לימי היחליטו... בימי היחליטו" (ספרא עא\2); "אין לי אלא מתוך החלט, מתוך הסגר מנ'" (ס"ד רעד 293). 10 + "חליט" (בעיקר בספרא). השורש יחידאי במקרא: "וַיַּחֲלִטוּ הַמִּמָּנוּ" (מל"א כ, לג), ומשמעו, כנראה, "חרץ דבר". אבל הפועל מצוי בלשון חכמים בהפעיל, והוא משמש מונח טכני לענייני טומאה. ראה: הסגר.

הכר: "דייה שיתן לה המלך כתב הכר יד שלו" (תוס' ב"ק ז, ד); "היכר של מטה כהיכר של מעלה" (עיר' ה ע"א); "הכרה היא הכרת העובר היא לידתו" (ירוש' יב' ו ע"א); "יכיר' לחוד והכרת פנים לחוד" (בכ' מז ע"א); "יכיר' זו הכרת פנים ואיזהו הכרת פנים" (בכ' מו ע"ב). הפועל משותף. השם יחידאי במקרא במשקל הפעלה: "הִכַּרְתָּ פְּנֵיהֶם עֲנֵתָהּ בָּם" (יש' ג, ט). אבל נמצא גם מקור מועצם: "הִכַּר פְּנֵים בְּמִשְׁפָּט בֶּל טוֹב" (מש' כד, כג).

הכשר (הכנה לקבלת טומאה; התאמה לתפקיד): "צריכה מחשבה ואינה צריכה הכשר" (טה' א, א); "אין בהן משם הכשר משקה" (ע"ז ב, ז); "העוף הכשרו מן הצואר ובהמה הכשרה מן הצואר" (ספרא נז\2); "הילכות הקודש וחטאות והכשירות הן הן גופי הלכות" (ירוש' שבת ה ע"ב). 5 + בספרות התנאים. הפועל מתועד במקרא (בספרות הבית השני) רק בבניין קל, ופעם אחת מקור מועצם של הפעיל: "וַיִּתְּרוֹן הַכֹּהֵן וְקָרַן חֲכָמָה" (קה' י, י). בלשון חכמים הפועל מצוי בניין הפעיל.

הנץ: "משיכירו בין תכלת ללבן... עד הנץ החמה" (בר' א, ב);²⁸ "קודם להנץ החמה... אחר הנץ החמה" (תע' ג, ט); "היתה לימודת להיות רואה עם הנץ החמה אינו אסור אלא עד הנץ החמה" (נידה ט, ט); 8 + "הנץ החמה" בלשון התנאים; 30 + בשני התלמודים. הפועל בהפעיל נקרה במקרא פעמיים: "הִנְצוּ הָרְמוֹנִים" (שה"ש ו, יא; ז, יג). בלשון התנאים הפועל משמש בהשאלה, ורק בצירוף "(ש)תנץ החמה".

הסב: "כיצד סדר הסב, בזמן שהן שתי מטות" (תוס' בר' ה, ה); "לא ישנה רבו עליו מאכלו ומשקו והסיבו משלו" (מכיל' נזיקין ב 252); "היתה חופתו בקיטון ועשה לו הסב בטריקלין" (ירוש' ב"ב טז ע"ד); "תני סדר הסב... אבות דרך הסב הן קבורין" (ירוש' תע' סח ע"א); "הסבה פרקדן לא שמיה הסבה... בן אצל אביו צריך הסבה" (פס' קח ע"א — x15); "מיתיבי כיצד סדר הסבה, בזמן שהן שתי מטות" (בר' מג ע"א); "הסיבה בן אצל אביו צריך הסיבה" (פס' קח ע"א x15) — בדפוסים;²⁹

28 ראה מה שכתב ח' ילון על ניקוד השם, מבוא, עמ' 44. וראה הערתי לערך "הנף".

29 וכן בכתב יד בבלי. ייבין, מסורת, עמ' 993. וצורה זו מצויה בהגדות של פסח. ראה מאמרי, הגדות ספרד, עמ' 107-115.

"אבל יין לא מהניא ליה היסיבה" (בר' מג' ע"א – x14). בדפוס: "הסבה" (x14).

הסגר: "בין מתוך החליט ובין מתוך הסגר" (תוס' נג' ג, א); "ימי הזב והזבה וימי הסגירו שלמצורע הרי אילו עולים לו" (נזיר ז, ג); "אין לי אלא מתוך החלט מתוך הסגר מניין" (ס"ד רעד 293) +20 בלשון התנאים. השם נגזר מהפועל המקראי "והסגיר את הבית" (וי' יד, לח), והוא משמש מונח טכני לענייני טומאה. ראה: החלט.

הספד: "אין מניחין את המיטה ברחוב שלא להרגיל את הספד" (מ"ק ג, ח) – כך בכי"ל. בכי"ק נוקד "הספד", כגרסת כי"פ: "הספד". "הסופד וכל העוסקין בהספד מפסיקין לקרית שמע" (תוס' בר' ב, יא);³⁰ "אותן ימים אסורין בהספד ובתענית, (תוס' תע' ג, ו). בכי"ל: "בספד"; "חוץ מספד ותענית שנוהגין בזה ובזה" (תוס' מג' א, ו). בכי"ע ובדפוס: "מהספד". בכי"ל: "מן הספד"; "אסור בספד ותענית" (ירוש' פס' ל' 3, ירוש' חג' ע"א. בשניהם תוקן < "בהספד"); "אמר עולא הספד על לב" (מ"ק כז ע"ב) +; "וקא תני מותרין בספד ותענית" (תע' יח ע"ב) +3; +8 בלשון התנאים. במקרא משמש בניין קל והשם "מספד". בלשון חכמים משמש בניין הפעיל והשם "הספד", ולצדו מעט "מספד".

הסק: "ונפלו לאויר התנור בשעת הסיקן טמא" (תוס' טה' ג, ג – x5); "ונפלו לאויר התנור בשעת הסיקן" (תוס' כלים ב"ק ו, יח-יט) +; "והשנייה כדי הסיקה ואפיית... כדי שני הסיקין ואפייה אחת" (ירוש' פס' ל' ע"ב); "הסקה לפי שלא ניתנו עצים אלא להסקה" (ביצה לג ע"א); "שאיין לו בה התר אכילה יש לו בה התר הסקה" (פס' לב ע"א) +. הפועל תנאי. במקרא אין הוא משמש במשמע "הבערת אש".

הסתר: "לא במקום ארץ חשך ולא במקום הסתר ולא במקום אפילה" (מכיל' בחדש א 206). בדפוס: "סתר"; "כל שאינו בהסתר פנים אינו מהם... מר בהסתר פנים איתיה" (חג' ה ע"ב).

העלם: "כל שיש בו ידיעה כתחילה וידיעה בסוף והעלם בנתיים" (שבו' א, ב); "השוחט חמשה זבחים בחוץ בהעלם אחד מה הוא" (כר' ג, ט); "הכותב שתי אותות בשני העלימות" (שבת יב, ו); "אכל חלב וחלב ב[ו]העלם אחד" (כר' ב, ג); "אכל ושתה בעלם אחד" (יומא ח, ג); "ונעלם ממנו" שני פעמים לחייב על העלם הטומאה ועל העלם המקדש" (שבו' ב, ה); "העלמה ידיעות הטומא' שתיים שהן ארבע העלמה ידיעת טומאת קודש והעלמ' ידיעת טומאה מקד'". ארבע העלמ' ידיעת קודש ומקדש" (שבו' ג ע"א). במקרא הפועל משמש בבניין נפעל: "ונעלם ממנו והוא ידע ואשם" (וי' ה, ב); ונעלם דבר מעיני הקהל (שם ד, יג). ובבניין הפעיל: "ואם העלם יעלימו... את עיניהם" (שם כ, ד). שם פעולה של הפעיל מתועד בוודאות רק מניקודו של כי"ק [=20 היקרויות]: בהעלם, ב[ו]העלם, היעלמות. שם הפעולה של נפעל מתועד בניקודו של כי"פ למשנה ובניקוד הבבלי של הספרא: בהיעלם, ב[ו]היעלם, היעלמות.

30 ראה המקבילות שהביא ש' ליברמן, תוכ"פ זרעים, עמ' 19. וראה את סיכומו של מ"צ קדרי, ערכי, א (תשל"ב), רמת גן תשל"ב, עמ' 168.

הערב (שקיעה): "וטעונים רחיצת ידיים והערב שמש" (חלה א, ט; ביכ' ב, א); "אין מטבילין אותן בין השמשות מפני שצריכין הערב" (תוס' שבת ב, ט); "ויהא כמו ערב שמש" (מכיל' בחדש ג 214 – 5 + x2 בספרות התנאים, תמיד בצירוף "הערב שמש". וכן בשני התלמודים לעולם; "הערבה [=מאוחר בערב] בין השכמה בין הערבה משלב על הבית" (ירוש' ב"מ יא ע"ב); "שתהא השכמה שלפועלין והערבה שלבעל הבית" (שם). הפועל מתועד במקרא פעמיים בקל ופעם אחת בהפעיל: "השכם והערב" (שמו"א יז, טז). הצירוף המצוי הוא "בא השמש" (לצד "זרח(ה) השמש"). בלשון התנאים הוא משמש בהפעיל במשמע זה רק בצירוף "העריב + שמש". הצירוף ייחשב מקראי (השימוש ב"שמש"). "ביאת\בוא השמש" ייחשב מקראי על שני רכיביו בעקבות הפסוק "וּבָא הַשֶּׁמֶשׁ וְטָהָר" (וי' כב, ז). בהקשרים אחרים משמש הצירוף התנאי "שקיעת החמה".

הפסד: "והווי מחשב הפסד מצוה כנגד שכרה ושכר עבירה כנגד הפסידה" (אב' ב, א); "יצא שכרו בהפסדו... יצא הפסדו בשכרו" (שם ה, יא; ה, יב); "תמהני עליך אם לא יצא שכרך בהפסדך" (תוס' יום טוב ב, ו) 7 + בספרות התנאים. הפועל תנאי.³¹

הרגל: "לא יאכל הזב עם הזבה מפני הרגל עבירה" (שבת א, ג; תוס' שבת א, יד); "לא אמרו אלא מפני הרגל דבר אחר" (תוס' פס' ג, יז); "אפ' זה גדי וזה גדי מפני הרגל" (שם ה, יא); "כמאן דאמ' אין מדליקין מפני הרגל עבירה" (ירוש' פס' לא ע"א) 1 +; "שמא יבואו לידי הרגל דבר" (סוכה כו ע"ב) + הרגל עבירה – x5. הפועל מקראי (פעמיים: קל ונפעל), אך בניין הפעיל הוא תנאי.

הרויח: "אילו אין דיין שלצדיקים אלא שמרויחין על העולם... אין לשון פתוח אלא לשון הרויח שנ' ויפתח את רחמה" (ס"ד שו 331); "לא נחלקו אלא להרויחא" (מ"ק יד ע"א x2); "משום הרוחה הוא דאסור... משו' הרוחה" (ע"ז ו ע"א) +.³² הפועל משמש במקרא בבניין קל וכן הצורות "מרווח", "רויח". בלשון התנאים יש מעט צורות בהפעיל.

הרף: "וכשהגיע הקץ לא עיכבן הקב"ה אפילו כהרף עין" (מכיל' יד 52) 1 +; "בין השמשות כהרף עין" (ירוש' בר' ב ע"ב) +; "כהריפת עין טבעת וטבע כל מה דהוה בגווה" (קה"ר יא, א); "ומשם נשא רגליו כהריפת עין ובא לחרן" (פדר"א לה) 1 +.

הרקד: "טח(ו)נן והירקידן אינן דוחות את השבת" (מנ' יא, ג. הניקוד של עבר). בכי"פ: "טחונן והרקידן"; "הרקדה ולא הותר מכלל הרקדה" (ירוש' שבת י ע"ג; ביצה ס ע"ד); "אלא פשיט' לטחינה והרקדה" (מנ' עב ע"ב) +. הפעל מקראי (מאוחר בעיקרו) ויחידאי בהפעיל. בספרות התנאים מצוי הפעיל, ומשמעו: אחת מל"ט אבות מלאכה.

31 מורשת, לקסיקון, עמ' 281.

32 וכבר קבע בצדק י' בן-דוד, שאין לראות בצורות אילו בבבלי משקל הפעלה (כמובא במילונייהם של לוי ודלמן). ראה לשוננו, מב (תשמ"ח), עמ' 274-275.

השב: "לא הוזכרו אלא מפני השב אבדה" (כלים כז, יב). בדפוס: "השבת אבדה"; "ולתשלומי כפל ולהשיב אבדה לפריקה" (ב"ק ה, ז). בכ"פ ובכ"ל: "ולהשב". בדפוס: "ולהשבת"; "נותן לו שכרו דמי השב אבדה" (תוס' ב"ק י, כה). +8 בספרות התנאים, ותמיד בצירוף "השב אבדה". וכן בתלמודים; "השבה הכל צריך... חוץ מהשבת אבדה... השבות הרבה" (ב"מ לא ע"א); "'האשם המושב לי' לכהן' עד שתהא השבה לכל כהן וכהן" (ב"ק קו ע"א). הפועל מקראי. השם הוא תעצים של צורת המקור המקראית "הָשִׁיב תְּשִׁיבֵנוּ לוֹ" (שמ' כב, ד); "הָשִׁיב תְּשִׁיבֵם לְאַחֶיךָ" (דב' כב, א). שימוש זה נמצא כבר בבן סירא: "אל תהי ידך מושטת ובעת השב קפדה" (ד, לא).

השג: "השג יד בנדר... השג יד בנודר כיצד" (ער' ד, א); "אין נותן אלא לפי השג יד" (תוס' ער' ב, טו); "זה מביא מהשיג יד ומצורע מביא מהשיג יד" (ספרא כד\2) +15. "לכשיעשיר נידון בהשג יד" (ירוש' מג' עה ע"ב; סנה' יט ע"ב); "שאינו נדון בהשג יד" (ער' ד ע"ב) +7. +16 בספרות התנאים. הצירוף התנאי "הישג יד" [= יכולת] מקורו בצירוף הפועלי המקראי "השיגה ידו" (x12, מהן 10 בתורה); "השגה מה השגת יד שלעצמו אף השגת ידי אחרים לעצמו" (ירוש' קיד' נט ע"ב); "ההוא בהשגת יד כת'" (בכ' יא ע"א). אין ספק שהצירוף הזה קדום הוא. הוא מתועד פעמיים בספר בן סירא: "תן לאל במתכנתו בטוב עין ובהשגת יד" (לב, יב); "בטרם תמות היטב לאוהב והשיגת ידך תתן לו" (יד, יג).

השכל: "ומצא חן ושכל טוב ד' א' ויחנך בדעת בחכמה בהשכל ומוסר ובינה" (ס"ב מא 44); "בניגון בשיר במזמור בהשכל ברינה בתודה" (ירוש' סוכה נד ע"א). המקור המועצם כבר מצוי במקרא (x7); "השכלה 'עבד משכיל' זה אליעזר. מה היתה השכלתו אמ' כבר" (בר"ר ס, ב 640).

השקט: "מהם שלווה והשקט היה לה ולבנותיה עשרים ושש שנה" (סדר עולם רבה א); "יושבים בטח שלווה והשקט" (מכות כד ע"ב); "ומה נברא בו נחת שלווה והשקט" (בר"ר י, ט 86).

התר, (פתח קשר; ביטל נדר): "התר נדרים פורחים באויר" (חג' א, ח; תוס' חג' א, ט); "כשם שהוא חייב על קישורן כך הוא חייב על התירן" (שבת טו, א); "ברוך... וציוונו על התר נדר ושבועה" (ברכת התרת נדרים, 1); "יש' יש להן היתר חכם גוים אין להן היתר חכם, (ירוש' נזיר נז ע"ג — x4).

התר, (נתינת רשות, ביטול איסור): "שכן שינה את שמן בדבר שיש בו אסור והתר" (זב' ז, ד); "המטליא לא נהגו בו חכמים היתיר" (תוס' מע' ג, ז); "הואיל ויצא מעשה בהיתר יצא" (תוס' גיט' א, ג); "אם אמרתם בחולין שהתירן היתר מרובה... שהתירה התיר מועט" (תוס' תר' ו, ד). +70 בתנאים; +400 בתלמודים.

התרה, (קשר, נדר): "כדי שתהא חליצה והתרה בימין" (ירוש' יב' יב ע"ג); "עיקר חליצה התרת רצועות" (ירוש' ב"ב יד ע"א) +3; "חוץ מהנעלת לו מנעל והתרת לו מנעל" (כת' צו ע"א); "תנא התרת נדרים בשלשה" (יב' כה ע"ב). ופעם אחת נמצא

בחיבור תנאי: "ללמדך שאין התרת נדרים אלא מפי מומחים" (ס"ב עג 68). אבל בכתבי יד אחרים: "שלא הותרו נדרים... קודם להתרת [התרה₂ = נתינת רשות] כלים שנו" (ירוש' שבת טז ע"א) +4; "יבם אחד ויבמה אחת כיצד התרתן" (יב' נב ע"א) +10. הפועל משותף במשמע "פתח קשר" ותנאי במשמע "הרשה".

2. שני המשקלים משורש אחד בספרות התנאים הערה: בסעיף זה נרשמו כל השמות שנמצאו מתועדים במשקלים הפעל והפעלה משורש אחד בספרות התנאים.
- הבערה**, (**הדלקת אש**): "ובער עליה" ו"ערך עליה" עשה הבערה אחרת לקטורת (ספרא ל²); "הבערה היתה בכלל ויצאת ללמד אלא מן (!) הבערה מיוחדת שהיא אחת משלשים ותשע מלאכות" (מכיל' ויקהל א 347) +.
- הבערה**, (**סילוק, השמדה**): "מות יומת" ... נאמר כן הבערה ונא' להלן הבערה מה הבערה האמורה להלן" (רשב"י כא, יב 169) +; "נאמר כאן 'ובערת הרע מקרבך' ונאמר להלן 'ואתה תבער דם הנקי מקרבך'" ; "הבערה הבערה, עריפה עריפה מה הבערה שנ' להלן" (ירוש' סנה' כד ע"ב) +. הפועל משמש לעניין זה בבניין פיעל, ונגזר ממנו בלשון חכמים שם הפעולה "ביעור [חמץ\מעשרות]".
- הבער (זקי האש)**: ארבעה אבות נזיקים השור והבור והמבעה וההבער (ב"ק א, א); "כי יבער איש... הואיל והבור ממונו והבער ממונו... אין לי אלא הבעה והבער, לא הרי הבעה כהרי הבער" (מכיל' נזיקין יד 298). הפועל משותף.
- הכרעה**, (**כריעה**): "אדם מניחו בזוית זו ומוצאו בזוית אחרת מפני הכרעות והשתחואות (תוס' בר' ג, ה).
- הכרעה**, (**החלטה**): "אף הפשרה צריכה הכרעת הדעת" (ירוש' סנה' יח ע"ב); "אין הכרעה שלישית מכרעת" (ב"ק קטז ע"א) +.
- הכרעה**, (**עודף במשקל**): "שקול לי אחת אחת והכרעתה... והכרעה אחת לכולן (ב"ב פט ע"א).
- הכרע (העדפה)**: "חמשה דברים בתורה שאין להם הכרע" (מכיל' עמלק א 179 – x2); "אילו ההכרעים ויש אומ' אילו ראשי פסוקים" (ירוש' מג' עד ע"ד).
- הכרע (עודף במשקל)**: "שקול לי כל אחת ואחת בפני עצמה מפני הכריעות אלא שוקל לו כולן כאחת" (תוס' ב"ב ה, ט); "כשהוא שוקל בהכרע הוא שוקל או עין בעין" (כר' ה ע"א); "המקום יודע בהכריעות מכלל דאית בהון הכרע" (שם) +. הפועל המקראי משמש בבניין הפעיל בהוראת "הכניע, הביס", אך בלשון חכמים הוא משמש בהשאלה: עודף משקל בכף מאזניים אחת ו"החלטה".
- הנחה**, (**שימה**): "ושייר בהן מקום הנחת הכוסות... מקום הנחת חתיכות" (כלים כב, א); "נמצא למקום הנחת העצים" (שם ה, ח); "והנחתו לפני ה'" מל' שטעון הנחה שני פעמים" (ס"ד שא 320); "ברוך... וציונו על מצות הנחת תפילין" (ירוש' בר' ד ע"ג) +8 בספרות התנאים.

הנחה² (מנוחה): "הנחת רוח היא להם שלא יהא קרבן מתקרב אלא משלהן" (ירוש' שק' מז ע"ג); "ובעושה הנחת רוחו שלאביו" (ירוש' פאה טו ע"ג) +.

הנח (שימה): "אם רוב הניחו חולין, חולין. אם רוב הניחו מעשר שיני" (תוס' מ"ש ב, יא); "אם אמ' בביכו' שטעונין הנח לפני המזבח... שאין ט' הנח לפ' המזבח" (ס"ד קו 167); "משעת נטילת לולב ר' יהושע או' משעת הניחו" (ירוש' תע' סג ע"ג); "לא יניח ממנו' אם אינו ענין להניח תניהו ענין למחשבת הניח" (זב' לו ע"א); "בנתון בו דרך הינוח... דרך הינוח... דרך הינוח" (ירוש' ב"מ ח ע"ב). הפועל משותף. ואשר לצורה "הינוח" (אם אין היא שיבוש מן "הניח") – השווה: התוך (במקרא), היטוי (בבבלי) – מעין פֶּעוּל משורש תנייני.

הנפה: "ביום הניפכם" אין הנפה אלא ביום" (ספרא ק"3); "מה הנפה האמורה להלן מגע אף הנפה" (רשב"י כ, כב 157) +3; "בשעת הנפת מגל... עד כדי הנפת מגל" (ירוש' מע' נ ע"א – x2); "הניפה ביום הניפת העומר, (מג' המקדש יח, 10); "מהו יפה נוף' בהניפתה שנ' 'והניף אהרן' 'והניף את העמר' (תנח' בוכר ח 124); "הנף וביום הנף העומר" (מג' המקדש יא, 10); "ו[ו]שיהא יום הנף כולו אסור" (סוכה ג, יב; ר"ה ד, ג) ³³; "קורין בפרשת הנף שבתורת כהנים" (תוס' מג' ג, ה); "כל יום הנף אסור בחדש" (תוס' מג' ב, י) +8. "יום הנף" בספרות התנאים +9 בתלמודים. הצירוף מקראי: "וַעֲשִׂיתֶם בְּיוֹם הַנִּיפָכָם אֶת הָעֹמֶר" (וי' כג, יב). משמעות התיבה המקראית "לְהִנָּפֵה גוֹיִם בְּנִפְתָּ שׁוֹא" (יש' ל, כח) היא "ניפוי" (בהשאלה).
הסטה (הזה על ידי נגיעה לעניין טומאה): "הבאין מכח רעדה טהורין מכח הסטה טמאין" (תוס' זבים ד, ו).

הסט (הזה על ידי נגיעה): "שאין עם הארץ בקיאים בהסט" (טה' ו, א); "תולין על מגען ועל משאן ועל הסיטן ברשות היחיד" (טה' ד, ו); "כתם הנתלה גופו טהור, למגעות ולהסטות הולכין אחר הרוב" (תוס' נידה ז, ט; ג, י); "מגע שהוא ככולו הווי או' זה הסיטו" (ספרא עז"1); "בקיאים היו בהיסיטות ולא היו בקיאים במדפות, (ירוש' סוטה כ ע"ב) +; "ובמגעו' ובהסיטו' הלך אחר הרוב" (נידה נז ע"ב) +12 בספרות התנאים. "הסטה" – יחידאית. אולי גרירה ל"רעדה"? הפועל תנאי ³⁴.
הפסקה (ניתוק): "ונכרתה". אין "ונכרתה" אלא הפסקה (ספרי במ' ע 66); "ונכרתה" אין הכרתה אלא הפסקה" (ס"ב קיב 120); "ונכרתה" אין הכרת אלא הפסקה" (מכיל' פסחא י 35) +2.

הפסקה² (נתינת רווח): "משום הכי בעיא הפסקה שלוש עונות" (נידה לו ע"א); "בתעניות למה לי הפסקה" (מג' ל ע"ב) +. בכל המובאות שבספרות התנאים השם משמש בדרשה פרשנית.

33 כי"פ מנקד "הנף" (סוכה ג, יב; ר"ה ד, ג), אך כי"ק מנקד שם ובמנ' י, ח: "הנף". במסורת תימן: "הנף". בכ"י פריס: "הנוף", "הנף", "הנף" וכך לפי סדר המשניות דלעיל. וראה להלן: הנץ, הפר. וראה הערתי לערך: הנץ.

34 מורשת, לקסיקון, עמ' 242.

הפסק (עצירה, נתינת רווח, הפרעה ברצף): "דבר שיש בו הפסק אפי' שלשה מתים ביום אחד זה אחר זה" (תוס' תע' ב, ט – x3); "הפסק ארבע מתנות" (ספרא פא\4); "מי שיש לו הפסק לנזירותו" (ס"ב כה 31); "אין בו משום הפסק ברכה" (ירוש' בר' י ע"א) +; "כתמין צריכין הפסק טהרה או לא" (נידה נג ע"א) + 5 בספרות התנאים. הפועל "פסק" מתועד פעמיים במקרא: פעם אחת בבניין קל (בספר משלי) ופעם אחת בבניין פיעל (בספר יחזקאל), ושניהם במשמע "הרחיב, פתח לרווחה". בלשון התנאים משמש "פסק" בבניין הפעיל בהשאלה, במשמעות של ניתוק, עצירה, נתינת רווח.

הפרה: "ושמע בעלה והפר לה" ... הרי זו הפרה אסורה (תוס' נד' ו, ג); "אם למדתי לענין בהפר שעשה הנאה כהפרה ... שהנאה היא הפרה" (ס"ב קנג 202); "היפר לה בעלה ... הקיום בקיום וההיפר בהפרה" (שם קנה 208). בכתבי יד אחרים: "בהיפרו"; "הואיל ורשאי בהפרת נדריה מה הפרת נדריה" (מכיל' נזיקין ג 254). בכתבי יד אחרים: "בהפר", "הפר". משקל זה מצוי מעט בירושלמי והרבה מאד בבבלי (x75), וממנו חדר לדפוסי המשנה (x6); "הפר את שבא לכלל הקם בא לכלל הפר" (נד' י, ז – x3); "הפר נדרים כל היום" (נד' י, ח). בדפוס: "הפרת"; "וזכיי ... ובמעשי ידיה ובהפר נדריה" (כת' ד, ד) – כך בכי"פ. בדפוס: "ובהפרת"; "ובהפר נדריה" (נידה ה, ז = ק² – כך בכי"ל. בכי"פ ובדפוס: "ובהפרת";³⁵ "שהוא זכיי במציאתה ... ובהפר נדריה" (תוס' כת' ח, א); "במציאתה ובמעשה ידיה ובהפר נדריה" (ספרא תיד\2) + 15 בספרות התנאים, וכולם בצירוף "הפר נדרים". השם נגזר מלשון הפסוקים העוסקים בנדרים: "וְאִם הָפַר יָפַר אוֹתָם" (במ' ל, יג); "וְהִפָּר אֶת נִדְרָהּ" (שם, ט). צורת המקור שבפסוק עברה תעצים. וראה: הקם.

הפרשה (בידוד, הפרדה): "והזרתם" אין (נזירה) [הזרה] אילא הפרשה" (ספרא עט\2); "אחד השור ואחד כל הבהמה לנפילת הבור ולהפרשת הר סיני" (ב"ק ה, ז); "והעברת" אין העברה אלא הפרשה" (מכיל' פסחא יח 70); "אם מי שאין רשיי בהקדשתו רשיי בהפרשתו ... בהפרשתו" (ס"ב ל 36); "חטאת העוף קודמת לעולת העוף בהקרבה אף בהפרשה" (תוס' זב' י, ד); "שזה אפרשתו בטהרה ... וזה אפרשתו בקדושה" (ירוש' יומא לח ע"א); "מיכן לשלש קופות מיכן לשלש אפרשות" (ירוש' שק' מו ע"ד). + 20 בספרות התנאים. השם נגזר במדרש פרשני.

הפרש, (הפרדה): "ומנין אם הפרישן הוא יהא הפרישן הפרש" (ספרא כד\4); "או מה שלמים טעונין הפריש אליה אף זה יטען הפרש אליה" (שם יח/3) + 7.

הפרש² (הבדל, חילוק): "מה הפריש בין מעשר שיני לבכורים" (תוס' זב' יב, א); "אקפח את בני אם לא הפרש שמעתי בין קבלה לזריקה" (שם א, ח); אלא הפריש בין ביאתה שלזו לביאתה שלזו" (ס"ד לח 77) + 30 בספרות התנאים. הפועל "פרש" מקראי (x5), אך הוא מתועד בבניין הפעיל פעם אחת בלבד: "כִּנְחָשׁ יִשָּׁךְ וְכִצְפֹּנִי

יִפְרֹשׁ" (מש' כג, לב) – במשמע משוער של "פלט", "הוציא". בלשון התנאים הוא מצוי בבניין הפעיל במשמע אחר: בודד, הפריד, הבדיל. הוא דחק את "הבדיל" המקראי.

הפשטה: "חוץ מן ההפשטה... אין ניתוח בלא הפשטה" (ספרא קפד\2). בדפוס + T-S C5.4: "הפשט"; "והפשיט את העלה ונתח אתה לנתחיה'... נתחים שהיו בכלל הפשטה" (שם ז\2); "כל שהיא עולה טעונה הפשטה" (שם ז\1) +7; "אלא יוציא את האימורין קודם הפשטת העור" (שבת קטז ע"ב) +1.

הפשט: "וטעונה הפשט וניתוח וכליל לאישים" (זב' ה, ד); "אף זו טעונה הפשט וניתוח" (ספרא מד\1); "מפני מה אני מכשיר בהפשט ובניתוח" (שם ח\1) +17 בספרות תנאים. הפועל משותף, והשם נגזר מן הפסוק "והפשיט את העלה" (וי' א, ו). בספרא בלבד נמצא את השימוש בשני המשקלים. בבבלי מצוי בעיקר משקל "הפשט" (x50), ופעמיים בלבד: "הפשטה". ובירושלמי: "הפשט" (מעט) בלבד.

הקדשה (ייעוד למטרה מקודשת): "אם מי שאין רשיי בהקדשתו רשיי בהפרשתו... מי שרשיי בהקדשתו דין הוא שיהא רשיי בהפרשתו" (ס"ב ל 36).

הקדש (דבר שהוקדש): "ומעשר שני והקדש שנפדו" (בר' ז, א);³⁶ "ההקדישות שבתוכה ייפדו" (סנה' י, ו); "הואיל והקדש מתחלל ומעשר שני מתחלל מה הקדש עשה בו" (ס"ד קד 168); "מלמ' שסתם הקדישות לבדק הבית" (ספרא קיג\4) + כ-400 בספרות התנאים. השם נגזר מלשון הפסוקים (וי' כז ועוד). הפועל משותף גם במשמע "הפריש, ייעד".

הקהלה (איסוף): "ובהקהיל' מה הקהלת העדה בשתים... אף הקהלת הקהל תוקע" (ס"ב עד 69); "הקהל [=המצווה] ותשעה באב חגיגה והקהל מאחרין ולא מקדימין" (מג' א, ג); "מלמד שהפרשה נאמרה בהקהל מפני מה נאמרה בהקהל" (ספרא פו\3); "אין קורין ביום הקהל אלא משנה תורה בלבד" (ס"ד קס 211); "שמא בהקהל שבעלי מומין כשרין בהקהל וביום הכיפורים וביוכל" (ס"ד קס 211) +3 בספרות התנאים. הפועל מקראי. צורת הציווי שנאמרה במצווה – "חַג הַסִּפּוֹת... הַקֹּהֶל אֶת הָעָם" (דב' לא, י) – עברה תעצים. וכבר במגילת ברית דמשק: "ובהרע חצוצרות הקהל יתקדם או יתאחר" (עמ' 11, שורה 22).

הקזה: "דם נחירה ודם העיקור ודם הקזה שהנפש יוצא בו" (תוס' כר' ב, יח); "הקזת דם בארץ ישראל כרפואה שאין לה קצבה" (כת' נב ע"ב); "זה דם הקזה שהנפש יוצאה בה" (פס' כב ע"ב) +3. בבבלי מצויים גם הצירופים "סעודת הקזה", "מקום הקזה", "יום הקזה", "שעת הקזה" (x6).

הקז: "דם נחירה דם עיקור דם הקז שהנפש יוצאה בו" (כר' ה, א – כי"פ); "דם שחיטה... ודם הקז לשתייה... ודם הקז לרפואה" (מכש' ו, ו-ז); "או דם נחירה דם

36 שלוש פעמים גורס הדפוס "הקדש", ואילו כי"ק גורס "הקודש": תר' ו, ה (x2) ותמורה א, ה. וכן בספרא ניכר תיקון: [ה]קודש < הקדש (יג\2 – x3).

עיקור קילוף הקיז" (ס"ד קכו 185); "אי זה הוא דם הקז שהנפש יוצא בו" (כר' כב ע"א – x2). הפועל תנאי.³⁷

הקטרה: "פורשין בין האולם ולמזבח בשעת הקטרה" (כלים א, ט); "לקמיצה ולהקטרה למליקה ולקבלה" (מג' ב, ה); "הרי הקטרת הגוף אמורה... אלא זו הקטרה לראש לעצמו" (ספרא ט\1). +30 בספרות התנאים.

הקטר: "הקטר חלבים ואברים (ואכילת פסחים) מצוותן עד שיעלה עמוד השחר" (בר' א, א); "שירי הדם והקטר אמורין ואכילת בשר" (תוס' זב' ג, ז); "ומיחוי קרביו והקטר חלביו" (פס' ו, א); "עליה והקטיר' כל הקטרים יהיו עליה" (ספרא ל\2).

מילה\צירוף	תנאים	בבלי	ירושלמי
הקטרה	x30	x10	x10
הקטרת אימורין	הקטר אמורין – x20	x20	x11
הקטר חלבים	x5	x8	---

הפועל משותף. ובכן, בלשון התנאים שני המשקלים משמשים בתפוצה משלימה – נפרד: נסמך. הירושלמי מכיר משקל אחד בלבד לשני המעמדים, ואילו הבבלי מכיר שני משקלים בנסמך.

הקמה₁ (העמדה): "ראשון לנשיאים [רא' לירידת האש רא' להקמת המש']" (ספרא מג\3); "היא הוייה היא הקמה היא שבירה היא נפיצה" (ירוש' ער' ס ע"ד); "דלמא להקמת המשכן" (ר"ה ב ע"ב) +. "ביום כלות משה להקים' ביום שכלו הקמותיו שהקמת הלילה פסולה" (ירוש' יומא לח ע"ג); "ביום כלות משה להקים' ביום שכלו הקימותיו... ביום שכלו הקימותיו" (פסדר"כ ה 10). הפועל מקראי. השם נגזר מלשון הכתוב.

הקמה₂ (קיום נדר): "ראשונים היו נשאלין. מהו שישאל אדם על הקמתו" (ירוש' נד' מב ע"א); "מה הקמה ממנו אף הפרה ממנו מקיש הקמה להפרה" (נד' פז ע"ב). הפועל מקראי. השם נגזר מלשון הפסוק. ראה: הקם.

הקם (קיום נדר): "את שבא לכלל הקם בא לכלל הפר... לכלל הקם: (נד' י, ז); "חומר בהקם שאין בהפר ובהפר שאין בהקם" (תוס' נד' ז, ה); "אם אמרת בהפיר שחלק מכללו... תומר בהקים שלא חלק מכללו" (ס"ב קנג 202). השם נגזר מלשון הפסוק "והקים את כל נדריה... הקים אתם" (במ' ל, טו) ונשקל באנלוגיה לבן זוגו "הפר" [= מקור שעבר תעצים]. ראה ערך: הפר.

הקפה₁ (בבת אחת): "כולם בהקפה אחת תורמין ומעשרין מזה על זה" (תוס' תר' ג, י).

הקפה₂ (סיבוב): "וכמה שיעורה של ראייה מרובה, כדי הקפת הבית מבפנים (תוס' זבים א, י); "לא תהא טעונה הקפת כלי בהמה" (ירוש' שבת ב ע"ד) +. "לא תקיפו'... כל שישנו בהשח' ישנו בהקפה" (נזיר נז ע"ב) +.

הקפה₃ (הלוואה): "הקפת החנות אינה משמטת ואם עשאוה מלווה" (שבי' י, א); "גנב ונתן במתנה גנב ונתן בהקפה" (תוס' ב"ק ז, יד); "כי תשה ברעך'... מנ' לרבות שכר שכיר והקפת החנות" (ס"ד רעו 294); "שניהן רוצין בהקפה" (ב"מ קיב ע"ב) +. 3 + בספרות התנאים.

הקף₁ (סיבוב): "וכמה יהא בהיקפה ויהא בה פותח טפח... היקפה שלשה טפחים" (אה' יב, ו); "עד שיהא בהיקף ארבעה טפחים ומחצה" (תוס' אה' יג, ח); "לא ארכו יתר על היקפו ולא היקפו יתר על ארכו" (ב"ב יד ע"ב) +. 7 + בספרות התנאים.

הקף₂ (הלוואה): "נותנין לו שלשה רגלים עד שיגבה כל הקיפו (תוס' ב"מ ח, כז); "גנב ופרע בחובו גנב ופרע בהיקפו" (ב"מ קטו ע"א). הפועל משותף (נקף\קוף = סבב).

הרכבה (הכלאה): "כל הרכבה שאינה קולטת לשלשת ימים אינה קולטת (שבי' ב, ו); "מה זיתים אין בהן הרכבה אף בניך לא יהא בהן פסולת" (ירוש' כל' כז ע"ב); "כאן בכלאי הכרם כאן בהרכבת האילן" (קיד' לט ע"ב) +. הפועל משותף, אך במשמע זה הוא תנאי. ומצאתי חריג אחד במשמע של "הושבה על..." בבבלי: "דומיא דהרכבתו והבאתו קתני רבנן ואידך הרכיבו דלא כר' נתן" (עיר' קג ע"א).

הרכב₁ (הושבה על): "הרכיבו והבאתו מחוץ לתחום" (פס' ו, א). בדפוס: "הרכבתו".³⁸ "הרכיבו מירושלים להר הבית והבאתו מחוץ לתחום" (ס"ז 257); "לא תני ר' יוסי בן חנינה אלא הרכיבו והבאתו הא חתיכת" (ירוש' פס' לג ע"ב).

הרכב₂ (הכלאה): "מפליגין בהרכב דקלים... מרכיבין דקלים כל היום" (ירוש' פס' לא ע"ב). הפועל משותף.

השמטה: "חוץ מהשמטת מלוה וגאולת ממכר" (תוס' קיד' א, יב — בכי"ע ובדפוס); "שנת השמטת הפירות היא שנת השמטת הכספים" (מד' תנאים לדב' טו, א); "אחת השמטת קרקע ואחת השמטת כספים" (שם, ב); "בעון גלוי עריות וע"ז והשמטת שמיטין ויובלות גלות באה לעולם" (שבת לג ע"א); "חוץ מן השמטת כספים ושילוח עבדים... השמטת כספים" (קיד' לח ע"ב).

השמט: "ועל גילוי עריות ועל שפיכות דמים ועל השמט הארץ" (אב' ה, ט) — בכי"ל ובשלושה קטעי גניזה. בכי"פ ובשני קטעי גניזה אחרים: "השמטת". בשלושה קטעי גניזה אחרים: "שמיטת";³⁹ "השמט קרקע... ואל יוכיח השמט מלוה שאין נוהג אלא בארץ" (ס"ד קיא 172); "ואל יוכיח השמט מלוה שאין תלוי ביובל" (רשב"י כא, ב 160). בספרות התנאים: "השמט מלוה" (x5); "השמטת מלוה" (x1) (תוספתא).

38 חילופי הנוסח נרשמו אצל י"נ אפשטיין, מבוא, עמ' 309.

39 ראה פרטים נוספים בחיבורי, אבות, עמ' 192.

במדרש תנאים לדברים: "השמטת כספים" (x2); "השמטת קרקע" (x1); "השמטת הפירות" (x1). ירושלמי: "השמטת כספים" (x11). בבלי: "השמטת כספים" (x5); "השמטת קרקע" (x4); "השמטת שביעית" (x2).
סיכום: הצורה "השמט" ארץ ישראלית, ו"השמטה" – בבלית. הפועל משותף. הוא משמש במקרא בבניין קל בעניין קרקע וחוב: "וְהַשְׁבִּיעִית תִּשְׁמָטָה וְנִשְׁתָּה" (שם' כג, יא); "שְׁמוֹט כָּל בַּעַל מִשָּׁה יָדוּ" (דב' טו, ב). בעניין חוב הוא ניטה אף בהפעיל: "וְאֲשֶׁר יִהְיֶה לָּהּ אֶת אַחִיהָ תִּשְׁמָט יָדָהּ" (דב' טו, ג). הוא מצוי בלשון התנאים.

נספח: שמות מספרות האמוראים

להלן השמות המתועדים בספרות האמוראים בלבד.
הארכה: "ובשתיהן כת' הארכת ימים" (ירוש' קיד' סא ע"ב); "הוי טובה היא ההארכה שהאריך ר' יהושע עם עקילס הגר" (קה' בהר ז, ח – x2).
הבטה: "הבטה בהפקר תנאי היא דתנן... הבטה בהפקר קני (ב"מ קיח ע"א); "כאן בהגבהה כאן בהבטה" (שם) +; "הביטה וראה ר' יודן אמ' הבטה מקרוב וראיה מרחוק" (איכ"ר ה, א – x3).
הבלעה: "הא כיצד חותך מקום הבלע" [בניקוד הבבלי: הבלעה] (ספרא לב\2); "נוטל מקום הבלע (שם לא/1) – שם במשקל סגולי (ייבין 823); "שנתן לו מים ומלח בהבלעה ובהבלעה מי שרי" (עיר' כז ע"ב); "מעשר בהמה של יתומים מוכרין אותו בהבלעה" (בכ' לא ע"ב) + x12. הפועל מקראי, אך לא בהפעיל. בלשון חכמים – גם בהפעיל, במשמעות ההולמת את השימוש בבבלי.
הבראה (חזרה לבראות): "יום הבראתו כיום הולדו... אף הברותו לא בעינן מעת לעת לא עדיף יום הבראתו מיום הולדו" (שבת קלז ע"א); "יום הבראתו כיום הולדו... יום הבראותו... יום הבראתו בעינן מעת לעת" (יב' עא ע"ב).
הגבלה: "ומה השיב משה לפני הגבורה זו מצות הגבלה... מצות הגבלה" (שבת פז ע"א – x3).
הגרמה (הטיית הסכין בשחיטה): "אילו הן הלכות שחיט' שהייה דרסה חלדה הגרמה ועיקור (ירוש' חול' ט ע"א; כז ע"א). +6.
הגרם (מכינויי ההקדש): "הגדר הגזר הגרם (ירוש' נד' לו ע"ג).
הדק: "וכשהוא שוחק או' הידק היטב היטב הידק" (כר' ו ע"ב – x4).
הוכח (ראיה): "נעשה אותו הגר הוכיח לכל הגרים" (ירוש' דמ' כב ע"ג); "בשעה שהוכיחה קיים מותרת ובשעה שאין הוכיחה קיים לא כל שכן" (ירוש' נידה נ ע"א); "כדי שיעשה מקומו הוכיח" (ירוש' שבי' לט ע"א) +7. ובמגילת ברית דמשק: "אשר יביא על רעהו דבר אשר לא בהוכח לפני עדים (9, שורה 2); "וידיעהו לעיניו בהוכיח למבקר" (9, שורה 17).

הוועדה (קביעה שהשור מועד): "הל' כר' מאיר בתמה וכר' יודה בהוועדה" (ירוש' ב"ק ג ע"א – x2).

הוקעה: "מנין להוקעה שהיא תלייה שנא' והוקענום לה' בגבעת שאול (סנה' לה ע"א).

הושטה: "ולמה לא תנינן הושטה עמהון... יתר עליהן הושטה" (ירוש' שבת י ע"ד); "הכנסה והוצאה אסירא זריקה והושטה מותרת" (הור' ד ע"א-ע"ב).

הושעה: "מה 'זכרון' האמור למעלה הושעה וטובה אף... הושעה וטובה" (ס"ז ה, יח 235) + "הושעה וטובה" (x4). וכולם בספרי זוטא!

הזדה: "אתיא הזדה הזדה מזקן ממרא" (סנה' טז ע"א – x7).

החזרה: "פריעת הראש והחזרת קרע לאחוריו וזקיפת המטה חובה" (ירוש' מ"ק כד ע"א).

הטבלה: "מטבילין את הכלי על גב מימיו לטהרו ומשיקין את המים... אי ר' קשיא השקה אי רבנן קשיא הטבלה" (ביצה יח ע"ב); "ושוין שמשיקין את המים בכלי אבן לטהרן אבל לא מטבילין... ואם איתה נגזר השקה אטו הטבלה" (ביצה יח ע"א).

הטחה: "דומה שלא עלת בידי אלא הטחה זו בלבד" (ירוש' שבת ח ע"ג); "ואם כדרך הטחה הטיח אפי' על ניזקי צלוחית חייב" (ירוש' ב"ק ג ע"ג).

הטמנה: "לא שנו אלא שלא ייחדן להטמנה אבל אי ייחדן להטמנה מטלטלין אותן (שבת נ ע"א) +3.

הכאה: "מהו שיעשה שליח לאביו להכאתו ולקללתו (ירוש' סנה' פה ע"א); "הכהו הראשון הכיית מיתה ובא השיניי ובלבל" (ירוש' ב"ק ד ע"ג); "אם אינו עניין להכאה שיש בה שוה פרוטה... להכאה" (כת' לה ע"א) +30.

הכחש: "כל עמא מודו הכחש עדות בתוך עדות לא בטלה עדות" (ירוש' נזיר נב ע"ד); "בהכחיש עדות בתוך עדות אנו כחיין מפיה" (ירוש' כת' כו ע"ג) +22.

הכחשה: "מה לפיו שכן אינו בהכחשה והזמה... בהכחשה והזמה" (ב"מ ד ע"א) +10; "עדים שהוכחו ולבסוף הוזמו נהרגין הכחשה תחילת הזמה היא" (ב"ק עג ע"ב).

הכמנה: "כי קא תאני זה הדיוט להכמנה דתניא... אין מכמינן עליה" (סנה' סז ע"א).
הכנה: "תכין לך הדרך' עשה הכנה לדרך" (מכות י ע"ב); "משום הכנה דתניא והיה ביום השישי והכינו" (עיר' לח ע"ב) +8.

הכן: "אין הגוי צריך הכן" (ירוש' ביצה סב ע"א); "תיאכל בהיכנה שלאמה" (ירוש' ביצה ס ע"א) +26; "והא קא מבטל כלי בהיכנו" (שבת מז ע"ב) +5.

הכרזה: "ת"ר ארבעה צריכין הכרזה ואלו הן מסית ובן סורר ומורה" (סנה' פט ע"א) +27; "ואין עבירה אלא לשון הכרזה שנ' ויצו משה ויעבירו קול במחנה" (סוטה ג ע"א).

הלנה: "ובעו למעבד ליה הלנת דין וליכא" (סנה' לד ע"א); "לא ילין... הולכך כהן המקטיר את האימורין עובר בלא תעשה הואיל וישנו בהלנת אימורין" (פס' סג ע"ב) +3.

המרכה (ריכוך): "איזו היא המרכה ואיזו המסמסה המרכה שנשפכה בקיתון" (חול' מה ע"ב).

המשכה: "שהשאיבה מטהרת בריבייה ובהמשכה... ברבייה ובהמשכה (תמו' יב ע"ב).
הנהגה: "עד שתהא משיכה בגמל והנה' בחמור... והנהגה בחמור" (ב"מ ט ע"א);
 "איתמר חסימה בקול והנהגה בקול" (שם צ ע"ב) +2.

הסח: "בכל מקום לא נפסלה בהיסח הדעת לא כן אמר ר' יוחנן היסח הדעת דבר תורה" (ירוש' תר' מו ע"ב) +1; "היסח הדעת צריך הזאה שלישי ורביעי ואידי דלא אסח דעתיה" (יומא ל ע"ב) +8.

היסע: "הסיע דעת טעון צורה" (ירוש' שק' ג ע"ג); "הסיע דעת כמי שעקר את רגליו" (ירוש' בר' ט ע"ג) +8; "לא כן אמ' ר' יוחנן הסיע דבר תורה" (ירוש' פס' כח ע"ב).

העדפה (הגדשה): "ומה העדפה דמעשה ידיה היא... דתנן... יפר שמא תעדיף עליו יות' מן הראוי לו" (כת' סו ע"א); "בהעדפה שלא על ידי הדחק כולי עלמא... מציאה כהעדפה" (כת' סו ע"א) +20.

הפטרה: "אפטרה דחול מאי איכא דפסיק דחולה" (מג' ל ע"ב); "לסדר הפטרות הוא חוזר" (שם כט ע"ב) +1.

הפלג: "תשובת הפלג השיבו דלא כן היה לו להשיבו" (ירוש' ע"ז מב ע"ד) +3; "מתמול שלשום... פתר לה בהפלג נגיחות שאם יצא ביום הראשון ונגח בשיני ולא נגח" (ירוש' ב"ק ג ע"א); "דאמריתו משום הפליגה מה לי אתפלג בסכך פסול ובאור" (סוכה יז ע"ב).

הפקעה: "כאן בהפקעת הלואתו והא עבר עברי הפקעת הלואתו היא" (ב"ק קיג ע"ב); "ושנתן לה שכר להפקעתה" (תמו' כט ע"ב).

הפשלה: "בהפשלת כליו לאחור כולי עלמא לא פליגי" (ער' טז ע"ב).

הפשר (חימום קל): "שמן יש בו בישול והפשרו לא זהו בישולו... הפשירו זהו בישולו" (ירוש' שבת מ ע"ד) +3.

הצעה: "כל מלאכה... חוץ ממזיגת הכוס... והרחצת לו פניו ורגליו" (כת' סא ע"א); "מקום הציעתו שלעזר בן יהושוע" (כתובת יפו, פריי 897).

היצע: "כך הוא הציעה שלמשנה לעולם כרבנן" (סנה' נא ע"א) +4.

הקבלה: "גדולה הכנסת אורחין מהקבלת פני שכינה" (שבת קכז ע"א; שבו' לה ע"ב).

הקנאה: "המוצא שטר הקנאה בשוק יחזיר לבעלים" (ב"מ טז ע"ב); "בהקנאה אינו צריך בין אקנייה וקנינא מיניה" (ב"ב קלו ע"א) +9.

הקשה₁ (הכאה): "הקשת זרועותיו הוי מעשה" (סנה' סה ע"א) +3.

הקשה₂ (אנלוגיה): "למה לי הקשה תיתי נזירות במה מצינו מן נדרים" (נדר' ד ע"ב).

היקש: "התחיל דורש להן מהיקש ומקל וחומר ומגזירה שוה" (ירוש' פס' לג ע"א); "וכי דבר הלמד בהקיש חוזר ומלמד בהקיש" (יומא נז ע"א) +80.

- הרבעה:** "והרבעת כלאים ואכילת בשר חזיר" (יומא סז ע"ב); ואינן אסורין אלא בהרבעת בהמ' והרכבת אילן (סנה' נו ע"ב) +3.
- הרגשה:** "הואיל ואשה מרגשת בעצמה והילל כסבורה הרגשת מי רגלים היא" (נידה ג ע"א); "נעק' בהרגשה ויצתה בלא הרגשה מהו" (שם מג ע"א) +5.
- הרחצה:** "חוץ ממזיגת הכוס והצעת המיטה והרחצת לו פניו ידיו ורגליו" (כת' צו ע"א); "בין הרחצת כל גופו בין הרחצת המילה" (שבת קלד ע"ב) +7.
- הרחקה:** "ומאי תחילת שליש העליון דקא' להרחקה" (מנ' לג ע"ב) +1.
- הרחק:** "עשו אותו כהרחק ארבע אמות" (ירוש' מג' עג ע"ד); "נעשין כהרחק עדות (גיט' מט ע"ד) +7.
- הרכנה:** "לשמיעת הקול פעם אחת להרכנת הראש שלשה פעמים" (ירוש' גיט' מח ע"ד); "היא שמיעת הקול היא הרכנת הראש" (ירוש' תר' מ ע"ב) +2.
- הרעיבה:** "האבר הזה שבאדם הרעיבתו השביעתו הרעיבתו" (ירוש' כת' ל ע"ב).
- הרשאה:** "הוכרו ולבסוף נתערבו כותבין הרשאה זה לזה" (בכ' מז ע"ב); "בעל בניכ' אשתו צריך הרשאה" (גיט' מח ע"ב) +12.
- השאה:** "אם להפליגו בדברים היה מבקש היה לו להשיאו בחמש השאות שבתורה ואילו הן "שאת... משוקדים" (ירוש' ע"ז מא ע"א).
- השביעה:** "האבר הזה שבאדם הרעיבתו השביעתו הרעיבתו" (ירוש' כת' ל ע"ב).
- השגרה:** "לית כאן חרש אשגרת לשון הי מתנית' " (ירוש' תר' מ ע"ג) +1; "לית כן חרש השגרת לשון היא מתניתא" (ירוש' בר' ד ע"ג).
- השחרה (לקום בשחור):** "שחורות כעורב... שהוא משחיר ומעריב בהן" (וי"ר יט, א [תיד]); "דברי תורה צריכין השחרה" (שם, יט, א [תטו]).
- השלחה:** "ואל אצילי בני ישראל לא שלח יד' א"ר פנחס מיכן שהיו ראויין להשלחת יד" (פסדר"כ ט 396); "ואל אצילי... מיכלל שהיו ראויין להשלחת יד" (תנח' טז = תנח' ז).
- השלמה:** "מאי חינוך השלמה וקרי לה להשלמה חינוך והתניא איזהו חינוך" (יומא פב ע"א); "ור' יוחנן אמ' השלמה בדרבנן ליכא אלא... מחנכין אותו שעות משלים בדאורייתא" (יומא פב ע"א) +3.
- השלם:** "אם אדוניו יתן לו אשה... מהו שתקנה עצמה במיתת רבה ובהשלים שש" (ירוש' קיד' נט ע"א — x2); "יבא עשה דפסח שיש בו כרת וידחה עשה דהשלם שאין בו כרת" (פס' נט ע"א).
- השמדה:** "אין לשון השמדה שכתוב כן אלא כילוי בנים ובנות" (וי"ר ז, א [קמט]) +1; "ואין השמדה אלא כלייה שנ' 'ואשמיד פריו ממעל ושרשיו מתחת'" (תנח' ח); "עשר השמדות בתורה" (אבות דרבי נתן נו"ב לו, מח\2).

השמד: "נגע בצדיקים שהן עתידים לצאת ממנו זה דור שלהשמד" (בר"ר עז, ג 914).
השמה: "הורידוהו אלי ואשימה עיני עליו" זו היא אסמת עין" (בר"ר צג, ו 1155).
 והשווה: "לבן פורת עין \ איה השמת עין \ שהבטחתנו בטובת עין" (יניי, קדושתות לשבתות השנה).

השפלה: "וכך היה הלל או' השפלתי היא הגבהתי הגבהתי היא השפלתי" (וי"ר א, ה; יז); "אין שלטון ביום המות' אלא לשון השפלה נתן הישועה לפינחס והשפיל את משה" (תנח' ב).

השקה: "והתנן ושויין שמשיקין את המים בכלי אבן... ואם איתה נגזר השקה אטו הטבלה... למה לי למעבר להו השקה" (ביצה יח ע"א – x4).

השרשה: "מודי ר' עקיבה בחנט והשרשה" (ירוש' מע' נא ע"ד) +1; "אי משום שאינו רוצה בהשרשתן... בהשרשתן" (ירוש' כלא' כז ע"ב); "והיתה להן שעת הכושר קודם השרשה (חול' קטז ע"א) +3.

השרש: "הואיל והיתה להן שעת הכושר קודם השרישן" (פס' כה ע"א).

התלעה: "הוי נמי פושע לענין התלעה" (ב"ק נב ע"ב x3).

התקנה: "ור' יוחנן בן זכאי מתקין על דבריהן ויש התקנה אחר התקנה" (ירוש' סוכה נד ע"א); "ורבן יוחנן בן זכאי מתקין על דבריהן ויש תקנה אחר התקנה" (ירוש' ר"ה נט ע"ב); "ומי סגי ליה בהתקנה והא לאו אשתו היא" (סוכה יג ע"א).

התרעה: "אין פוחתין משבע תעניות על הציבור ובהן שבע התרעות" (תע' יד ע"א); "ת"ר מתריעין על האילנות בפרס הפסח... ואיזו היא התרעה שלהן" (שם יט ע"ב).

3. שמות כפולי צורה בריבוי בלשון התנאים

א. מבוא

פרשת צורני הריבוי בלשון העברית לתקופותיה פנים רבות לה. כאן אעסוק בשמות שנמצאו מתועדים בלשון התנאים בשתי צורות ריבוי באחד מן המצבים האלה: נפרד, נסמך או נצמד. מטרתני כאן היא לתאר את יחסי השכיחות של שני הצורנים בכל שם ושם ולבחון את טיב יחסי התפוצה: תשלים דקדוקי (סופלציה) או תפוצה חופשית; בידול סמנטי או תפוצה מותנית (בסביבה התחבירית או בהצטרפות הלקסיקלית).

80 שמות יידונו כאן, והם ערוכים בשתי קבוצות:

1. 64 שמות שהיחיד שלהם מסתיים בצורן Ø.

2. 16 שמות שהיחיד שלהם מסתיים בצורן -ת/-ה.

היחס בין שתי הקבוצות הוא 1:4, וזה משקף, לפי התרשמותי, את היחס שבין מספר השמות בעלי סיומת "זכרית" ובין מספר השמות בעלי סיומת "נקבית" (ביחיד).

כיצד נתגבש הקורפוס הזה? לפני שנים אחדות התחלתי ברישום כל שם שנזדמן לי בספרות התנאים שריבויו חריג, כלומר יחיד \emptyset שריבויו -ות או יחיד -ת\ה שריבויו -ים. משנתרחבה הרשימה, פניתי לקונקורדנציות של ספרות התנאים והשלמתי את הנתונים בכל שם ושם והשוויתי לאבות-הטקסטים שהיו בהישג ידי.⁴⁰ דרך זו אינה מבטיחה, כמובן, את רישום כל השמות שריבוים חריג ואף לא את רישום כל ההיקריות של שם מסוים לפי אבות-הטקסטים. עם בואי לגבש את החומר למאמר זה השוויתי את כל השמות כפולי הצורה בריבוי למצוי בקונקורדנציה לספרות התנאים של האקדמיה ללשון העברית⁴¹ והשלמתי את הנתונים שבידי. תיאור הנתונים מבוסס בעיקרו על מסירה אחת של חיבור תנאי, אולם במקרים לא מעטים – בצורות נדירות, בהיקריות חריגות וכיו"ב, הצגתי את הנוסחאות של כתבי-יד אחרים.

אף שעיקר ענייננו הוא לשון התנאים הן במיצוי הנתונים הן בדיון המקיף, לא נמנעתי מלפתוח כל ערך בתיאור הממצאים במקרא, בבן-סירא ובמגילות קומראן כדי להבליט את מה שנתחדש בלשון התנאים מצד המערך הפרדיגמתי, הבידול הסמנטי וכיו"ב. ודבר זה פותח פתח גם לאפשרות של זיהוי שאילה מקראית או של השפעה מקראית על הלומד והמעתיק. ומטעם זה אף הוספתי בקצרה את הנתונים שדליתי מהקונקורדנציות לתלמוד הירושלמי (אותיות א-ח) ולתלמוד הבבלי.

כבר בראשית דרכי ניצבה לפניי השאלה, שמא כנגד שתי צורות הריבוי שימשו בלשון שתי צורות ביחיד, מעין:

יחיד	רבים
אמר	אמרים
אמרה	אמרות

בלשון התנאים לא מצאתי מצב כזה, שבו מתועדות שתי צורות יחיד.⁴² פרדיגמות כפולות כאלה הן מעשי ידי מילונים וקונקורדנציות, ששחזרו צורות יחיד על פי הריבוי.⁴³ הנה דוגמות אחדות ממילוננו של בן-יהודה. הערכים המשוחרים מסומנים בסימן קריאה:

כלל – כללים; כללה(!) – כללות.
משל – משלים; משלה(!) – משלות.
עדש(!) – עדשים; עדשה – עדשות.

40 המשנה – על פי כי"ק; התוספתא – שלשה סדרים ראשונים על פי מהדורת ליברמן (=כי"ו).

41 אני מודה בזה לפרופ' י' ייבין ולד"ר מ' מישור על העזרה שהושיטו לי.

42 ואני מטיל ספק בהצגת שתי פרדיגמות אף במקצת המקרים שבמקרא, שבהן נמצאו מתועדים ארבעת האיברים. על כך ארחיב את הדיבור במקום אחר.

43 אף א' שפרבר הפריז בשחזור צורות לשון המקרא. ראה רשימתו הארוכה, דקדוק היסטורי, עמ'

אנו דחינו תפיסה זו,⁴⁴ ובכל מקום שנמצאה מתועדת צורת יחיד אחת בלבד, ייחסנו לה את שתי הצורות הריבוי וביקשנו הסבר לתופעה.

ב. יחסי התפוצה בין צורני הריבוי

בפרק זה אקדים ואביא את הסיכומים והמסקנות שלי שעלו מן הדיונים המפורטים שלהלן.⁴⁵

1. טשטוש המצב בדפוסים

כבפרקי דקדוק רבים של לשון חכמים נמצא אף כאן, שהדפוסים קלקלו את השורה, אם מעט אם הרבה. הנה, למשל, דפוס המשנה גורסים שמונה פעמים "עשרונים" ורק שלוש פעמים "עשרונות". אבות־הטקסטים מלמדים במובהק, שלשון התנאים הכירה רק "עשרונות" (11 פעמים במשנה!), ואילו "עשרונים" חדרה מן המקרא (ובמקרא ליתא "עשרונות"; "עשרונים" מצויה 19 פעמים!). ועיין עוד בערכים האלה: משל, רחל, פונדיון, פרידה, דור.

2. העדפת הצורן -ות

לשון התנאים מעדיפה את הצורן -ות גם בשמות שהיחיד שלהם מסתיים ב-Ø, הן בשמות חדשים הן בשמות מקראיים שריבויים היה -ים (או שהיו כפולי צורה בריבוי). עניין זה יתואר בהרחבה בדבריי על הריבוי החריג. כאן אדגים מן החומר הנידון שלהלן את השינויים שחלו בתיבות מקראיות.

לשון המקרא	לשון חז"ל
בְּפוֹרִים	בכורות
מוֹעֲדִים	מועדות
אֱלֹהִים	אלוהות
עֶשְׂרוֹנִים	עשרונות
פְּרֻדָּסִים	פרדסות
מִשְׁלִים	משלות
יוֹבְלִים	יובלות

44 וראה גם ביקורתו של י' אבינרי: "על עיוותי מילונים", לשוננו לעם, יז (תשכ"ו), עמ' 35-42.

45 מחמת הנטייה לקצר ולסכם, נעלמו כאן כמה לשונות "שמא" ו"אולי" שבהם ניסחתי את הדברים בדיון עצמו.

3. העדפת יי בנסמך

לשון התנאים מעדיפה בנסמך את הצורן יי בשמות שריבויים בנפרד הוא -ות, כדי להבחין בין שני המצבים:

נפרד	נסמך
אילנות	אילני-
בכורות	בכורי-
בליות	בלאי-
גוזלות	גוזלי-
ולדות	ולדי-
זרועות	זרועי-
לילות	לילי-
מאורות	מאורי-
מקצועות	מקצועי-
שטרות	שטרי-

במגילות קומראן מצאתי תופעה זו גם בשמות שאינם מתועדים בלשון חז"ל: רוחי קורב, רוחי אולמים לצד רוחות צדק, וכן: סודי קדוש, סודי עולמים.⁴⁶ אמנם בשמות שהיחיד שלהם מסתיים בצורן -ה/-ת התופעה נדירה – חבילות, חבילי-; ספיות\שפתות, שפתי-; קליפות\קליפין, אבל תמיד קליפי-; כיתות\כיתים, אבל תמיד כיתי- ובמגילות קומראן מצויה גם הצורה "צורי רוחות", "צורי צורות" (ליד "צורות אלוהים").⁴⁷

4. הימנעות מצורות נסמך וסומך זהות

כאשר מזדמנים שני שמות משורש אחד במבנה סמיכות (להפלגה וכדומה) נמצא בידול: פירות, פירות האילן, אבל פירי פירות. וכן: דורי דורות, קולי קולות, ולדי ולדות.⁴⁸ ולא מצאתי דוגמות לשמות בעלי סיומת -ת\ה.⁴⁹ ובתלמוד הבבלי מצאתי גם את אלה: כללי כללות, פרטי פרטות, צבאי צבאות.

5. כוחה של גרירה

46 C. Newsom, *The Songs of the Sabbath*, Atlanta 1985, p. 87

47 קימרון, מגילות, עמ' 68.

48 והשווה בעברית החדשה: "בקולי קולות", "בסודי סודות", "לדורי דורות".

49 השווה, למשל: "אבל צרתיהן וצרות צרתיהן" (ס"ד רפח, עמ' 307).

תופעת הגרירה (attraction) בלשון התנאים הודגמה פה ושם בידי החוקרים.⁵⁰ ונראה לי, שיש להתחשב בה בדיונים מורפולוגיים וסינטקטיים⁵¹ יותר ממה שהיה מקובל עד כה.⁵² אמנם בהיקרות בודדת יש חשש, שצורה זו אינה פרי תופעת הגרירה שחלה בלשון תנאים (כלומר של בעל המאמר ובני דורו) אלא פרי גרירה של הלומד בימי הביניים ואולי אף טעות בהעתקה שיצאה מידי סופר בימי הביניים. להלן הדוגמות. פרטיו של כל מקרה נמצאים להלן בערכו:

"קרניו ועצמיו וטלפיו" (רגיל: "עצמותיו").

"גיתיו ובדיו" (רגיל: "גיתות").

"שמיטין ויובלין" (רגיל: "יובלות").

"ושיברו צלמותיו ופסלו מטבעותיו" (בכתבי־יד אחרים נמצא "צלמיו").

ואביא שתי דוגמות שמצאתי בתלמוד הבבלי:

"שטף נהר קוריו עציו ואבניו" (ב"מ כב ע"א), לעומת הצורה הרגילה "קורותיו" (x5).

"אפילו עבדיו מטלטליו ושטריו" (ער' לג ע"א), לעומת הצורה הרגילה "שטרותיו".

6. לבידול סמנטי

מבדיקת השמות כפולי הצורה ברבים עולה, שבמקצתם יש הבדלי משמעות בין שתי הצורות. הנה עיקרי הממצא. הפרטים והדיון מובאים בערכיהם:

אלוהים: אלוהות ידים: ידות.

גבולין: גבולות לווחים: לווחות.

עדשים: עדשות תהלים: תהלות.

עולמים: עולמות תמרים: תמרות.

רבים: רבות (אין נפרד) תפילים: תפילות.

7. תפוצה מותנית

במקצת השמות מצאתי התניה תחבירית ולקסיקלית, ולפי שעה אין לי הסבר לתופעה.

פונדיונות – אבל: שני פונדיונים.

רחלים – אבל: חמש רחלות.

ארבעה איסרות – אבל: שני איסרים.

מימות פלוני – אבל: בימי פלוני.

50 'לבני, "כוחו של גרר בעיבור צורות הלשון", מקרא ככתבו ולשון כתבניתה, ירושלים תשי"ט, עמ' 200-215.

51 ראה מה שכתבתי על "סוכה שחמתה מרובה מצילתה", לעיל, בפרק המבוא.

52 וארחיב את הדיבור על כך (בעברית הבתר־מקראית) במקום אחר.

8. תפוצה דקדוקית משלימה

	נפרד	נסמך	נצמד
א	אילנות	אילני-	---
	גוזלות	גוזלי-	---
	לילות	לילי-	---
ב	עיירות	ערי-	ערי-
	בכורות	בכורי-	בכורי-
ג	שטרות	שטרי-	שטרות-
	ולדות	ולדי-	ולדות-
	זרועות	זרועי-	זרועות-
ד	מראות	מראות-	מראי-
ה	שנים	שני-	שנות-

9. תפוצה חופשית

א. בכל הצורות המתועדות: כללים\כללות, מגדלין\מגדלות, כיכרים\כיכרות, מחילות\מחילים.

ב. בכמה מהצורות:

בנפרד: כיתות\כיתים, אבל: כיתי-.

בנצמד־נסתרים: נשותיהן\נשיהן, אבל: נשים, נשיו, נשי...

בנצמד־נסתר: שנותיו\שניו, אבל: שנים, שני-, שנותיהם...

וצירוף מסוים בגוף מסוים: זלגו דמעיו, אבל: דמעות, דמעותיהם, זלגו דמעותיהם.

ג. חילוף מחיבור אחד לאחר.

במשנה: נדבכין; בתוספתא: נדבכות.

בספרי: שלטונין; במכילתא: שלטונות.

אף כאן יש להסתייג ולומר, שזהו המצב לפי שעה על פי כתבי־היד שבידינו, אבל אפשר שכתבי־יד קדומים מאלה יראו, שהייתה בלשון התנאים צורה אחת בלבד, ורק המסרנים שיבשوها.

אחרית דבר

נבדקו כאן 80 שמות כפולי צורה בריבוי בלשון התנאים. מקצתם זכו לדיונים מקיפים (כגון רחל, ליל) הן מצד הבירור הטקסטואלי (רחל) הן מצד הבירור הסמנטי והלקסיקלי (ליל). ברבים מן השמות מצאנו הסבר לכפילות הצורה בריבוי, והתברר, שאין מדובר

בתפוצה חופשית. באחרים לא יכולנו לומר דברים ברורים, אם משום שהנתונים היו דלים אם משום שחסרו לנו עדויות משובחות של אותם טקסטים. מכל מקום נראה לי, שגם סוגיה זו יכולה להצטרף לסוגיות שכבר נבדקו (מתחום המורפולוגיה והתחביר),⁵³ וכולן כאחת יעידו על מידת התגבשותה של לשון התנאים.

ג. שמות בעלי צורן Ø

1. אלוה

במקרא ריבוי רגיל (אלוהים) בכל שימושיו, הן בקודש הן בחול. אולם בספרות התנאים נתייחד שם זה לחול בלבד – "אלוהי העמים", וריבוי לעולם "האלוהות", כגון: "תדעו שהן אלהות שהרי אילו לא בטלו" (ע"ז ד, ז), ובכ"ק מנוקד "אלוהות": "ומה אברהם שלא עבד אלא אלוה אחד ירש את הארץ, אנו שעובדים אלוהות הרבה, אינו דין... (ס"ד לא, עמ' 509). ובמדרש פסוק: "אל תפנו אל האלילים ואלהי תחילתן אלילים הן, פונה אחריהן עושה את אותן אלוהות" (ספרא שצב);⁵⁴ "לא יהיה לך אלהים אחרים – וכי אלוהות הן, ומה תלמוד לומר אלהים אחרים, אלא שאחרים קוראין אותו אלוהות" (מכיל' בחודש ו, עמ' 223); "שאינן אלוהות שלה לוקין עימה" (תוס' סוכה ב, ו).⁵⁵

ושמא צדקו בן-יהודה ואחרים, שראו בצורה זו שם מופשט – "אלוהות" (אלוהות)? ובכן, הניקודים של כי"ק של המשנה ושל אססמני 66 לספרא שוללים זאת. גם מקצת ההקשרים העניינים והתחביריים (אלוהות הרבה \ אלוה אחד) אינם מותירים מקום לספק. מכל המובאות של בן-יהודה מהספרות התלמודית והמדרשית רק קצת מאלו של בראשית רבה (אלהותו, אלהותי) הן ראייה מוחלטת לשם מופשט. ועתה נתגלה השם המופשט במגילת שירות עולת השבת: "אלוהי כול קדושים ובאלהותו" (4Q 400 1,1); "ואלוהות כבודו מעל כל מרומי רום" (4Q 303 1,1); ונמצא גם בסדר הברכות מקומראן 4 (טרם פורסם).⁵⁶

2. אילן

לשם תנאי זה יש שתי צורות ריבוי ביחסי תפוצה משלימה: בנפרד לעולם "אילנות", בנסמך לעולם "אילני-" (אילני מאכל, אילני סרק).

53 ראה מה שנכתב בסעיף הבא: "תפוצת צורני הבינוני של הנקבה".

54 י' ייבין מעיר, שהדגש (ג מעל ללמ"ד) מסמן משמעות חול. ראה י' ייבין, מסורת, עמ' 908.

55 אולם מצאתי בתלמוד הירושלמי גם שימוש אחר לצורה זו: "אלוהות ומלכיות עולין לו משם שנים" (ר"ה נט ע"ג).

56 Newson, p. 97.

הצורן	נפרד	נסמך
ות-	48	-
ים-	-	8

וכן בשני התלמודים. בבבלי מתועדת גם צורת הנצמד: "אילנותיו" (x2).

3. איסר (= שם מטבע)

בלשון התנאים שני הצורנים לשם זה⁵⁷ משמשים בתפוצה משלימה, על פי שם המספר הקודם לו: "ארבעה איסרות" (משנה – x3; תוספתא – x4; ספרא – x1). "שני איסרים" (תוס' מ"ש ד, יג; תוס' ב"ב ה, יב).
וכן נתקיימה ההתניה בבבלי ובירושלמי במובאות התנאיות שבהם. בדפוסי המשנה נפל שיבוש: "ארבעה איסרים איסר לדינר" (ב"מ ד, ה) – כי"ק וכי"פ גורסים "אסרות".

4. בכור

במקרא לא נמצא הריבוי בנפרד. בנסמך מתועדות שתי הצורות,⁵⁸ ובנצמד פעם אחת: "בְּבִכּוּרֵיהֶם" (תה' קלו, י). בלשון התאים, שבה מתועדת גם צורת הנפרד, קיימים יחסים של תפוצה משלימה בין שני הצורנים. בנצמד נודמנה דוגמה אחת: "על שם דנתכלו המצריים בבכוריהם" (ס"ב קטו, עמ' 125). והנה, באותו משפט: "ספק בכורות – אחד בכורי אדם ואחד בכורים בהמה" (טה' ד, יב).

לשון התנאים				לשון המקרא			
הצורן	נפרד	נסמך	נצמד	בכורות-	בכורי-	בכוריהם	
ות-	38	[1]	-	4	-	-	תורה
ים-	[2]	9	1	-	1	-	ישעיהו
				-	1	1	תהלים
				1	1	-	נחמיה

הערות:

"בכורים" בנפרד נמצאת לפי הקונקורדנציות בשני מקומות: "מכת בכורים" (תוס' בר' ב, א), אך בכי"ע ובדפוס: "בכורות"; "וכלן בכורים מרוקים אחרים" (מכיל' פסחא יא, עמ' 46), אך בכי"י מינכן ועוד: "בכורות".

57 מיוונית – assarion . כי"ק מנקדו "איסרות", וכי"פ – אסרות.

58 ואני מהרהר, שמא הייתה הבחנה בנסמך בין "בכורות בקר וצאן" (x4) ובין "בכורי בני אדם" (x3): דלים, מצרים, "למִפְּנֵי מְצָרִים בְּבִכּוּרֵיהֶם" (תה' קלו, י). ואולם בנחמיה נתהפך המצב: "וְאֵת בְּכוֹרֹת בְּנֵינוּ וּבְהֶמְתָּנוּ כִּפְתּוּב בְּתוֹרָה וְאֵת בְּכוֹרֵי בְּקָרֵינוּ וְצֹאֲנֵינוּ" (י, לז).

"בכורות-" בנסמך מתועדת פעם אחת במשנה, לפי הדפוסים: "כל הבכורות אדם רואה חוץ מבכורות עצמו" (נג' ב, ה), אבל כי"ק וכי"פ: "מבכורי עצמו".
בבבלי בכורות (x50), אבל: "מוציא אני בכורים" (פס' לו ע"ב); "בכורי-כהונה".
בירושלמי בכורות (x10), אבל: "מכת בכורים" (בר' ג ע"ד); "בכורי-כהונה".

5. * בלאי

היחיד אינו מתועד במקורות, ורק בדורות מאוחרים גזרו "בְּלֵאִי".⁵⁹ הריבוי מצוי בלשון התנאים בשתי צורות: בנפרד ובנצמד "בליות", ובנסמך – "בלאי-".
א. "בליות" (ארבע פעמים במשנה, כגון גיט' ח, ה); "בליותיהין" (כת' ה, ח).
ב. "בלאי-מכנסי הכהנים" (סוכה ה, ג); "בלאי כלים" (תוס' סוכה א, ו). וכן בירושלמי: "בליות" (x9); "בלאי מכנסי כהנים" (x2). וכן בבבלי: "בלאות" (x7), "בלאותיה" (x6); "בלאי כלים" (x3).
והשווה: "בלויי נפה וכברה" (כלים כז, ה); "בלויי כתלים" (מכיל' פסחא ז, עמ' 24; ס"ז, עמ' 311). ובמקרא: "בלוי הסחבות ובלוי מלחים" (יר' לח, יא); "בלואי הסחבות והלחים" (שם, יב).

6. בניין

במקרא מתועד היחיד בלבד (שבע פעמים, כולן ביחזקאל). בלשון התנאים ריבוי נדיר: "יכול יבנו לו בינינות ולא יטעו לו נטיעות כמותם" (ספרא שע); "וקצצו כל האילנות וסתרו את הבנינים" (מכיל' ויהי, עמ' 76), אבל בכ"י אוקספורד ובכתבי-יד אחרים "הבינינות". נראה לי, שהצורה "בנינות" היא המקורית.

7. ב'קר

במקרא ריבוי רגיל (ותמיד בלמ"ד אדוורביאלית): "לבקרים" (x5). בספרות התנאים הריבוי מתועד רק במכילתות. ברשב"י: "שני בקרים" (י', עמ' 14); במכיל' דרבי ישמעאל: "לבקרים" (בשלח ה, עמ' 107); "בוקרות הנביאים... בוקרות העולם" (שם) – כך בכ"י אוקספורד, בכ"י מינכן ובמדרש חכמים. אבל בפנים: "בקרים של נביאים"; "בקרו של עולם הבא". בירושלמי: "שני בקרים" (x2), "בין הבקרים" (ירוש' פס' לא ע"ד = זוגי, על משקל "בין הערביים"?). בבבלי: "שני בקרים".

8. גבול

במקרא שני הצורנים מתועדים, אבל תפוצתם חופשית רק בצורות הנצמד:

59 ראה מה שכתבתי על צורותיו של שם זה בסעיף רלהלן: "ערויות לחילופי פעאי-פעוי בעברית".

צורן	נפרד	נסמך	נצמד
ות-	1	4	4
ים-	-	-	7

לאמתו של דבר, גם בצורות הנצמד אין התפוצה חופשית, שכן "לגבולותיה" משמשת רק בספר במדבר (x2) ובספר יהושע (x2), ואילו "גבוליה" משמשת רק בספרים שמואל (x1) ומלכים (x2), ו"גבוליה" משמשת בנביאים אחרונים (x4). פעם אחת נמצאת במקרא הצורה "גבולתו" (יש' כח, כה), ומשום כך קבע אבן-שושן שני ערכים וחילק ביניהם את צורות הריבוי: גבולה-גבולות, גבול-גבולים. ועתה נמצאו צורות נסמך בקומראן גם מן הצורן האחר: "גבולי פלא(ו)", "גבולי קודש" (4Q) (x2) (403, 405).

בלשון התנאים נדחקה "גבול" מפני צרתה "תחום" (והשווה: "גובל" = "גבול" בדפוסים). היא נותרה רק בריבוי (גבולין) ובשימוש מיוחד: כינוי לארץ-ישראל שמחוץ לירושלים, ובניגוד לארצות אחרות (x30), כגון: "בשר שנימצא בעזרה... ובירושלם... נמצא בגבולים" (שק' ז, ג).

ומעניין המדרש: "יצב גבולות עמים – גבולי עמים אין כתוב, אלא גבולות עמים. זכו אומות ליטול שני חלקים במספר בני ישראל" (ס"ד שיא, עמ' 353). ובירושלמי: "ארץ כנען לגבולותיה – גבולות שבדו להם הכנענים" (כלא' כט ע"ג); "שתרבה גבולותינו בתלמידים" (בר' ז ע"ד).

9. גוזל

במקרא נמצאת צורת ריבוי יחידאית: "גוזליו" (דב' לב, יא). בלשון התנאים משמשות שתי צורות ריבוי בתפוצה משלימה: גוזלות (x8), גוזלי-עולה (x8). בתלמוד הבבלי מצאנו גוזלות (x12), ופעם אחת צורת נצמד: "ומאלמן את אשתו ומייתם את גוזליו" (פס' מט ע"א).

10. גת

צורת הריבוי יחידאית במקרא: "דרכים גתות בשבת" (נחמ' יג, טו). בלשון התנאים משמשות שתי צורות ריבוי: אחת בנפרד ואחת בנצמד: גיתות (x18), גיתי + כינוי (x2). דוגמות: "מי שהיו גיתין ובדיו טמאין (תוס' ע"ז ח, ג; תוס' טה' יא, טז).

ומעין זה פעמיים בתלמוד הבבלי: "הרי שהיו גיתיו ובית בדיו טמאות" (נידה סה ע"א; ע"ז ע"א) – לצד הריבוי הנפרד "גיתות" (x10). כלום אפשר, שצורה זו היא פרי גרירה?

11. דור

במקרא צורת הנפרד משמשת עם שני הצורנים: דורים, דורות, אך לצורת הנסמך והנצמד צורן אחד בלבד: דורות-.

צורן	נפרד	נסמך	נצמד
ות-	2	2	43
ים-	3	-	-

בספר בן-סירא נמצאו צורות וות בלבד: לדורותם (x2), לדורות עולם (x2). במגילות קומראן יש שינוי: אמנם הרוב על דרך וות – דורות, דורות עולם, דורותינו, דורותם – אבל פעם אחת בנסמך – "לדורי נצח" (הודיות 5, 7), ופעם אחת בנצמד – "בכול דוריהם" (הודיות א, 17).

בלשון התנאים נשתלטה צורת "דורות" בנפרד ובנצמד, אבל בנסמך נראה, ששלטה הצורה "דורי-", על כל פנים ליד "דורות". אלא שמצב מקורי זה נשתמר אפילו בכתב-היד רק בחלקו.

מכות ג, טו: "שיזכה לו ולדורותיו ולדורות דורותיו עד סוף כל הדורות" (דפוס, כי"פ, כי"ל), אבל בכי"ק: "ולדורי דורותיו"; תוס' סנה' יג, ה: "ונדונין בה לדורי דורות" (וכן נשתמר במאמר בבבלי ר"ה יז ע"א); ספרא קכ: "ניקנסו לו ולדורותיו ולדורות דורותיו עד סוף כל הדורות... נקנסו לו ולדורותיו ולדורי [דורות] דורותיו עד סוף כל הדורות... וזכה לו ולדורותיו ולדורות דורותיו עד סוף כל הדורות"; ס"ד עט, עמ' 145; מכיל' לדב' ל, י, עמ' 224: "ולדורות דורותיו".

מכיל' בחודש ו, עמ' 227: "תלמוד לומר לאלף דור לאין חקר ואין מספר". אבל בכתב-יד אוקספורד ומינכן: "דור דורים לאין חקר ואין מספר". נראה, שכל הביטוי בנוי על דרך המקרא.

ספרא בחוקותי פח, ב (קיס' 2): "אלא בזמן שהם תפוסי מעשה אבותם דור אחר דור דוריהם נידונין על ידיהם". בכ"י ואטיקאן 31 (עמ' 212) ליתא "דוריהם".

12. המון

במקרא נמצא הריבוי הרגיל בלבד: המונים (x2), המוניה (x1). בלשון התנאים נמצאה צורת ריבוי יחידאית: "אפילו אתם מכנסים כל המונות שבעולם" (ס"ב קנז, עמ' 211).

13. ולד

במקרא מתועד היחיד בלבד – "וְלֹד" (בר' יא, ל). בלשון התנאים הוא מצוי בשתי צורות הריבוי אבל בתפוצה משלימה:

צורן	נפרד	נסמך	נצמד
ות-	33	-	15
ים-	-	7	-

ונביא מאמר אחד המדגים את כל הצורות: "ולדות פטורין, ולדי ולדות חייבין. ולדותיהן וולדי ולדותיהן פטורין" (תוס' בכ' ב, ה). שני מאמרים מצאתי, שבהם משמשת לכאורה הצורה "ולדות" בנסמך: "ובולדות בהמה" (מ"ש ה, יג) – כך בדפוס, אך בכי"ק ובכי"פ: "ובילדות בהמה";⁶⁰ "דבר שהוא ולד ולדות הארץ" (ספרא ב) – כך בפקסימיליה של פינקלשטיין (העמודים הראשונים הושלמו ביד מאוחרת!) ובכ"י ואטיקן 31. ושם רק לפני "ולדות" תבוא צורת "ולדי-" לבידול?

אין דוגמות לשמות אחרים בספרות התנאים, לכן פניתי לתלמוד הבבלי, והנה הממצאים: ולדי ולדות(יהן) (x7), ולדי ולדי ולדות (x2), ולדי מלאכות (x8), ולדי שלמים (x1), ולדי בעלי מומין (x1), ולדי קדשים (x12), ולידם ולדות קדשים (x6). רק במקור אחד נמצא, שצורת "ולדי-" משמשת בנצמד: "האשה וילידה תהיה לאדוניה – מגיד שולדיה כמוה... שולדיה עבדים" (x4 – מכיל' נזיקין ב, עמ' 251). אולם מקצת כתבי-היד גורסים "שילדיה".⁶¹

14. זרוע

שתי צורות הריבוי משמשות במקרא:

צורן	נפרד	נסמך	נצמד
ות-	-	9	10
ים-	1	2	1

מבדיקות התפרוסת במקרא עולה, שהריבוי -ות נמצא בכל חטיבות המקרא, ואילו הריבוי -ים מתועד בבראשית ("זרעי ידיו" – מט, כד), במלכים ב ("בין זרעיו" – ט, כד), בישעיהו ("וזרעי עמים" – נא, ה), ובדניאל (וזרעים – יא, 31). ספר דניאל הוא היחיד המכיר את שתי הצורות. בקומראן מתועדת צורת הנסמך בלבד (זרועי-מקניה). בלשון התנאים הריבוי נדיר: "פישוט זרועות" (תוס' מ"ק ב, יז); "בזרועותיהן" (ס"ד לו, עמ' 68 ועוד); "זרועותיו" (מכיל' בשלח ד, עמ' 101). ופעם אחת בנסמך: "זרועי תורה" (תוס' סוטה טו, א).⁶²

60 בס"ד שג, עמ' 322: וביולדות בהמה – וביולדות בהמה (בכתיב מלא?). ביטוי זה נמצא בכ"י רומי בלבד.

61 האם "ולדיה" נוצרה בהשפעת "ילדיה" שבפסוק?

62 וכך הוא הנוסח המצוטט בבבלי סנה' סח ע"א.

15. חלוק

שתי צורות ריבוי לו בלשון התנאים, ושתייהן מתועדות בתוספתא בלבד: "חלוקין", "חלקין" (כלא' ה, ו; נידה ג, ה); "חלוקות", "חלקות" (כלא' ה, טו; נידה ז, ב). כך לפי הקונקורדנציה, אולם מבדיקת מהדורת ליברמן לסדר זרעים עולה, שכ"י וינה גורס בשתייהן "שתי חלוקות". ואשר לנידה ז, ב – אין בידינו עדויות נוספות לאימות הגרסה.

בתלמוד הירושלמי: "שני חלקות" (פס' כז ע"ב).

בתלמוד הבבלי מצאתי את שתי הצורות משמשות בתפוצה משלימה – הכול על פי שם המספר הבא לפניהן: "שישה\שבעה\עשרה חלוקין" (x3); "שלושה חלקות" (x5). ובנצמד: "חלוקיהן" (נידה נו ע"ב).

16. יד

לשם "יד" יש כמה שימושים וכמה פרדיגמות הן במקרא הן בלשון התנאים. נבדוק עתה את היחס שבין המשמעות ובין המורפולוגיה.

א. ידיים, ידי-, ידי + כינוי: איבר בגוף האדם.

ב. 1. ידות, ידות-, ידות + כינוי: בליטה בכלי, בית-אחיזה בכלי; 2. ידות (בנפרד בלבד): מנה, חלק.

והרי פירוט הדברים:

א. פעם אחת מצאתי, שאבות-הטקסטים של המשנה (כי"ק, כי"פ, כי"ל) גורסים "ידות" במקום "ידיים" שבדפוסים: "שתי הידות בשנים ושתי הדפנות בשנים" (יומא ב, ז) – משמעה כאן: הגפיים הקדמיות של הבהמה.

ב-1. השימוש של "ידות" בהוראת "בית-אחיזה לכלי" וכיו"ב מצוי במקרא (x14), אך רק בעניין כלי המשכן וכלי המקדש (בספר שמות, במלכים ובדברי-הימים), ואילו בלשון התנאים השימוש חופשי (כל הכלים), וצורת הנפרד לא נמצאה מתועדת.

ב-2. השימוש של "ידות" בהוראת "חלק, מנה" מצוי במקרא (x6) ובלשון התנאים בנפרד בלבד. בלשון התנאים "שתי ידות" משמש בהוראת "שני שלישים", כגון: "והכהו – מלקה שליש מלפניו ושני ידות מאחוריו" (ס"ד רפו, עמ' 303); "שתי ידות בחודש עשרים יום" (תוס' סנה' ב, ז).⁶³

17. יובל

במקרא ריבוי (שלוש פעמים) "יובלים". וכן בקומראן: "שלושה יובלים ליובלותם ובשבועותיהם" (ברית דמשק טז, 4).

בלשון התנאים לרוב "יובלות", בייחוד בצירוף "שמיטין ויובלות" (x16). אבל נמצא גם "יובלין": "ומעשרות ותרומות שמיטין ויובלין" (ס"ד לח, עמ' 77, כ"י רומי. בכתב-יד אחרים: "שמיטין ויובלות") – פרי גרירה או השפעה מקראית.

63 גב"ע צרפתי, "השברים החשבוניים בלשון המקרא ובלשון חז"ל", תרביץ, כח (תשי"ט), עמ' 11.

בסדר עולם רבה אפשר שיש התניה: "שמיטים ויובלות" (x3), אבל "שבעה עשרה יובלין" (x2). בתלמוד הבבלי: "יובלות" (x18).

18. יין

במקרא לא נמצא ריבוי, ואף לא בבן-סירא ובקומראן. בלשון התנאים ריבוי השכיח הוא "יינות" (x20), ורק פעם אחת נמצא "בשאר כל היינין חוץ מיין מצוה" (ס"ב כג, עמ' 27).⁶⁴ כך בכ"י רומי, אבל בילקוט ובמדרש חכמים: "היינות".

19. יום

ריבוי במקרא "ימים", ימי-, ימי + כינוי. רק בנסמך אנו מוצאים פעמיים "ימות-", ושתייהן בשירה: "זכור ימות עולם // בינו שנות דור ודור" (דב' לב, ז); "שמחנו כימות עניתנו // שנות ראינו רעה" (תה' צ, טו).

והשווה בארמית שבמקרא: "מן יומת עלמא" (עז' ד, טו; ד, יט), לצד "יומין", "יומי-", "יומא". הכפילות הזאת נמצאת גם בניבים אחרים של הארמית ובשפות שמיות אחרות. בעמונית נמצאו מתועדות צורות הריבוי בנפרד: "ימות", "שנות".⁶⁵ בלשון התנאים נשתנו יחסי השכיחות של שתי צורות הנסמך: בנפרד לעולם "ימים", ובנצמד: "ימי + כינוי". רק בנסמך משמשות שתי הצורות. הנה שכיחותן במשנה ובתוספתא: "ימי-" = 70 פעמים, "ימות-" = 122 פעמים.

ובכן, לכאורה זאת דוגמה ברורה של תפוצה חופשית בצורות הנסמך (ימי\ימות-) בלשון התנאים. ולא היא! כבר העירו החוקרים, שיש כאן בידול סמנטי: "ימי" מציין ריבוי רגיל של "יום", ואילו "ימות-" מציין קיבוץ, עונה, זמן, כגון: "ימות החמה", "ימות המשיח".⁶⁶

הבחנה זו לא תפרנס את כל הצירופים שבלשון התנאים, כגון "ימי נעורים", "ימי נערות" וכיו"ב. ונראה לי להניח (לפי שעה ללא בחינה מדויקת), שיש התניות תחביריות ולקסיקליות אחדות. הנה מה שהעליתי:

א. אם יש צורך בכמת מדויק (שם מספר), משתמשים בצורה "ימי-": "שמונה ימי החג" (ער' ב, ג) כנגד "שאר ימות החג" (x3 במשנה); "שלושת ימי שבתות" (ב"ק ד, ב) כנגד "כל ימות השבת" (x5 בתוספתא). בשני מאמרים מצאתי חילופי נוסחאות: "ושאר כל ימי החג יוצא אדם ידי חובתו" (סוכה ג, ג) — כך בדפוסים, אך בכי"ק ובכי"פ: "ימות החג" (כצפוי, אין שם מספר לפניו!); "מכל ימי השבת" (תוס' חג' ב, יג) — כך בכ"י וינה, אך הדפוס וכתבי-יד ארפורט ולונדון גורסים "ימות השבת" (כצפוי).

64 והעיר על צורה זו מ' בר-אשר, מחקר הדקדוק, עמ' 15.

65 K.P. Jackson. *The Ammorite Language of the Iron Age*, Chicago 1983, p. 36

66 סגל, דקדוק, עמ' 95.

ב. תמיד המבנה התחבירי הוא "מימות פלוני" ($x16$) או "בימי פלוני" ($x5$).
 ג. מיון כל הצירופים המצויים בספרות התנאים לשתי קבוצות על פי "ימי-: ימות-"
 עלה, שכמעט לא תימצא כפילות. אדגים את הנפוצים שבהם על פי המשנה
 והתוספתא: [שאר\כל] ימות השנה ($x38$), ימות הגשמים ($x25$), ימות החמה ($x24$),
 ימות המשיח ($x5$), כנגד: ימי גמרו ($x5$), ימי ספרו ($x5$), ימי טומאה\טהרה ($x4$), ימי
 נערות\זקנות ($x4$).

20. ככר

במקרא "כיכר" משמש לשני עניינים, ויש בידול צורני ביניהם:
 א. משקל ומטבע – ריבוי "ככרים" ($x9$), "ככרים" ($x3$), "ככרי-" ($x3$).
 ב. עיגול לחם אפוי – ריבוי "ככרות לחם" ($x2$).
 במגילת הנחושת מצוי השימוש הראשון: "ככרין" ($x13$).
 בלשון התנאים השימוש הראשון נדיר מאוד: "ככרות של זהב" (תוס' שק' ב, ו); "ככרי
 זהב" (ס"ד – $x2$). אבל שימושו השני (בהוראת "לחם") שכיח (במשנה ובתוספתא
 בלבד), ושתי צורות ריבוי לו:

מילה\צירוף	משנה	תוספתא
ככרות	13	13
ככרות הקודש	1	1
ככרים	9	2

יוצא אפוא, שיש לפנינו תפוצה חופשית של שני הצורנים. אפס כי ניכרים הבדלים
 ביחסי השכיחות (ראה טבלה) ובשימוש בין המשנה לתוספתא. למשל:
 1. "שני כיכרין" במשנה ($x6$) כנגד "שני כיכרות" ($x2$), "תשעה כיכרות" ($x1$)
 בתוספתא.

2. "כיכרות של תרומה" במשנה ($x3$) כנגד "כיכרים של תרומה" ($x2$) בתוספתא.
 בתלמוד הבבלי: "לבצוע על שתי כיכרות" ($x16$).

21. כלל

ריבוי בלשון התנאים הוא "כללות", כגון: "ארבעה כללות" (תוס' זב' יג, ז); "הזדונות
 והשגגות הכללות והפרטות" (ס"ד ב, עמ' 11). וגם בנצמד: "כללותיהן ודקדוקיהן"
 (ספרא קעז, קעח. פעמיים כתיב "כללותיהן", ונמחקה הוי"ו).

לצד הריבוי הזה נמצא בספרי דברים שלוש פעמים "כללים": "לעולם יהא אדם
 כונס דברי תורה כללים שאם כונסם פרטים מייגעים אותו. יכול כשם שאתה כונסם
 כללים שתהא מוציאם כללים" (ס"ד שו א, עמ' 336, 338); "הזדונות השגגות הכללים

והפרטים" (ס"ז סוף כג, עמ' 247). ובמאמר אחד בתוספתא חלוקים כתבי-היד: "ארבעה כללים היה ר' שמעון" (ב"ק א, ט) – כך בכ"י וינה, אך בכ"י ארפורט: "כללות". בתלמוד הירושלמי "ככלין ופרטין" (שק' ה, א). בבבלי לעולם "כללות" (וכן "כללות ופרטות"), אבל "כללי כללות" (חול' סה ע"א). והשווה אילנות, אילני-סרק. ומהי הצורה המקורית בלשון התנאים? האם שימשו שתי הצורות זו לצד זו ללא שום התניה תחבירית-סמנטית?⁶⁷ השווה ערך "פרט".

2.2. כנף

במקרא ריבוי המצוי הוא על דרך הזוגי: כנפים, כנפי-, כנפי + כינוי. לרוב משמעותו בריבוי היא "איברי התעופה של העוף". ורק בשלושה פסוקים הוא משמש בהוראת שולי הבגד: "וַיִּצְרֹת אֹתָם בְּכַנְפֵיהֶם" (יח' ה, ג); "גַּם בְּכַנְפֵיהֶם נִמְצְאוּ דָם נִפְשֹׁת אֲבִיוֹנִים" (יר' ב, לד); "וַעֲשׂוּ לָהֶם צִיצִית עַל כַּנְפֵי בְּגָדֵיהֶם לְדֶרֶתָם" (במ' טו, לח). לציון מקומות הארץ משמשת ארבע פעמים הצורה "(אַרְבַּע) כַּנְפוֹת הָאָרֶץ". ופעם אחת לציון קצות הבגד: "גְּדָלִים תַּעֲשֶׂה לָּהֶּם עַל אַרְבַּע כַּנְפוֹת כְּסוּתָהּ" (דב' כב, יב). בספר בן-סירא: "בכנפי הוניך" (לח, יא). בקומראן: "ורוב פשעים בכנפיה" (Q4 1,4); "ברוב כנפיהם" (שירות עולת השבת 1,4). בלשון התנאים נמצא "כנף" רק פעם אחת בהוראת קצות הבגד: "ארבע כנפות טלית" (ס"ד לו, עמ' 68) – כך בכתבי-יד רומי, לונדון ואוקספורד. ובדפוס ונציה: "ארבע כנפות כסותך". פירוש ר' הלל גורס: "ארבע כנפות תלויות בציצית". אך בכ"י Cas. H 2736: "ארבע ציציות על כנפי בגדיהן".⁶⁸

2.3. כף

במקרא שם זה משמש בריבוי לארבעה משמעים:
א. היד או החלק שאליו מחוברות האצבעות: כפיים, כפי-, כפי + כינוי.
ב. היד או הרגל, בצירופים "כפות ידיים" (x4), "כפות רגליים" (x6).
ג. כלי קיבול (בצורת כף-היד): כפות (x8), כפות- (x3), כפותיו (x2).
ד. ענף דקל, לולב: "כפות תמרים" (ויק' כג, מ).
בלשון התנאים לא נמצא השימוש במשמע ג', וגם ב' ו-ד' נדירים: "וכפות תמרים" (ספרא קב, עמ' 4); "כפות רגלי הצדיקים" (סנה' יג, ד). ואשר למשמע א' – הוא נמצא בעיקר בהקשר של ברכת כוהנים: "נושאים כפיהן" (x9 במשנה).

67 ואין יסוד לשיטתו של מילון בן-יהודה, שיצר ערך מיוחד "כללה".

68 פינקלשטיין לא שם מכל אלה בפנים אלא "ציצית בבגדיהם", אולם גם ההמשך ("ועליהם אמר דוד שבע ביום הללתיך") מלמד, שגרסת כ"י רומי ורעיו אותנטית: "תפילין בראש", "תפילין ביד ומזוזה" (x39) "וארבע כנפות טלית" (x4) ובסה"כ: x7, וזהו שנאמר: "שבע ביום הללתיך".

24. כת

ריבוי בלשון התנאים בשתי דרכים:

א. בנסמך – לעולם "כיתי" (x12).

ב. בנפרד:

1. "שלוש כיתים" (פס' ה, ה. בדפוס: "כתות"; תוס' פס' ח, ז; ח, יט; ג, י [x2]; מכיל' שירה ז, עמ' 140); "ארבע כיתים" (מכיל' בשלח ב, עמ' 95; נזיקין יח, עמ' 312 – לפי כ"י אוקספורד).

2. "שתי כיתות" (תמיד א, ג; ומכיל' עמלק א, עמ' 192. ליתא בכ"י אוקספורד);

"שלוש כיתות" (תוס' סנה' יג, ג; ס"ז ו, כב, עמ' 248; מכיל' פסחא ה, עמ' 17;

רשב"י, עמ' 89); "ארבע כיתות" (רשב"י יד, יד, עמ' 56).

"והיה הכיתות מתחלפות עליו" (תוס' טה' ו, ז); "כתות של צדיקים" (ס"ד ו, עמ' 18);

"כיתות כיתות שאין להן מנין" (ס"ד מז, עמ' 106).

25. כתף

הריבוי במקרא בשתי דרכים בתפוצה משלימה:

א. כתפות (x5), כתפות-(x8).

ב. כתפי + כינוי (x5).

לרוב יש הבחנה סמנטית בין שתי הצורות: "כתפיים" משמשת לציון קצה השכם בגוף האדם או הבהמה;⁶⁹ "כתפות" משמשת לציון רצועות חיבור על הכתף. אולם פעמים ששתי הצורות משמשות גם במשמעות צד, עבר.

אף בלשון התנאים משמשות שתי הצורות (בנצמד בלבד!), אולם "כתפי + כינוי" משמשת לאדם ולבהמה (x8),⁷⁰ ואילו "כתפות + כינוי" משמשת לשני עניינים:

א. לאדם: "כתפותיהם" (תמיד ז, ב; סוטה ז, ו;⁷¹ ס"ז, עמ' 250).

ב. לשפת הכלי: "צלוחית... וכתפותיה גבוהים" (תוס' מק' ו, כב); "לגין... וכתפותיו גבוהין" (שם, שם).

26. לוח

ריבוי במקרא לעולם "לוחות" (x18), "לוחות-" (x19), "לוחות" (x1). בלשון התנאים אנו מוצאים שתי צורות ריבוי לציון הבידול הסמנטי:

א. "לוחות" (תע' ד, ו; תוס' סוטה ז, יח ועוד) – מכוון ללוחות הברית בלבד.

ב. "לוחים" (x7) – מכוון לכל שאר המשמעים של לוח: "לוחי-פינקס" (שבת יב, ד; תוס' שבת טז, א).

69 השומרוני גורס "על שתי כתפיו" (שמ' כח, יב) כנגד "על שתי כתפיו" שבנוסח המסורה. ונראה, שזאת גרירה ל"כנפות האפוד" שבאותו פסוק.

70 בנג' יכ, ט גורסים כי"ק וכי"ל "על כתיפו" (ולא בריבוי כבדפוסים).

71 כך גורסים כי"ק וכי"פ בדפוסים: "כנגד כתפיהם".

הבחנה זו מקוימת גם בתלמוד הבבלי, ומעניינת הערתו: "כתיב לוחות ומתרגמינן חליל לוחין" (ב"ב יב ע"ג). ואכן "לוחין" היא על דרך המצוי בארמית.⁷²

27. לקוח

ריבוי בלשון התנאים הוא "לקוחות", כריבויים של השמות במשקל זה. וכן כתוב ומנוקד בכי"ק למשנה ביצה ג, ח וכת' ח, א. במקרים רבים נשתבשה הצורה בשורש זה, הן ביחיד (לְקוּחַ-לֹקֶחַ) הן בריבוי (לוקחין). ואולם פעם אחת נמצא בכי"ק "הלוקחין" (חג' ג, ה);⁷³ כאן גורסים הדפוס, כי"פ וכי"ל "לוקחים". בתוספתא (x18): "לקוחות".

28. ליל

צורת היחיד "ליל" נדירה במקרא (x6). לצדה משמשת הרבה "לילה" (x217) הן בתפקיד אדוורביאלי הן שלא בתפקיד זה. אף צורת הריבוי "לילות" נדירה למדיי (x10). וכך נראית הפרדיגמה המקראית:

מספר	נפרד	נסמך
יחיד	ליל (x1); לילה	ליל - (x5)
רבים	לילות (x9)	לילות - (x1)

לצורה היחידאית של הנסמך בריבוי "יִרְחִי שָׁוָא \ \ וְלִילוֹת עָמַל" (איוב ז, ג) נוספה דוגמה שנייה בקומראן: "כול לילות השנה" (הסרכים ה, 7).

שינויים רבים חלו בלשון התנאים הן בשכיחות הצורות הן בהיערכותן במסגרת הפרדיגמאטית:

- צורת היחיד "ליל" אינה מתועדת כלל, לא בנפרד ולא בנסמך.
- בנצמד "ליל" מזדמנת מעט (x4): "חצי יום ולילו" (תוס' נידה ט, ח); "ליום ולילו שלאחריו" (תוס' זב' ו, יח); "ליום אחד – לילו אחריו" (x2, ספרא קס); "ליום ולילו" (x4; ס"ב קיח, עמ' 141).
- הצורה "לילות" משמשת לעולם בנפרד בלבד.
- הצורה החדשה "לילי-" משמשת לעולם בנסמך: "לילי שבת", "לילי יום טוב" וכיו"ב (במשנה ובתוספתא, למשל, כ-60 פעמים).
- "לילי" נתפסה כצורת ריבוי, עד שראה קוטשר ז"ל צורך להזכיר לנו,⁷⁴ שהצורה "לילי" ארמית היא (ביחיד!) וממנה חדרה ללשון חז"ל, ובה היא משמשת גם לציון יחיד, כגון:

72 א' קימרון, "לוחות ולוחים", לשוננו, מ (תשל"ז), עמ' 147.

73 מ' בראש ציין את "לקוחין" והזכיר את "עבורין" (ליברמן, דברים רבה, עמ' 22), לשוננו, מא (תשל"ז), עמ' 96 הערה 73.

74 ערכי, א, עמ' 30.

"מפר בלילי שבת וביום השבת עד שתחשך" (נד' י, ח).⁷⁵ ואולם קוטשר נקט לשון זהירה: "אך יש לבדוק דוגמה זו בהקשר רחב יותר, ביחד עם צירופים מעין 'מוצאי שבת' וכיו"ב". וראה להלן.
והנה הפרדיגמה בלשון התנאים:

מספר	נפרד	נסמך	נצמד
יחיד	לילה	לילי	לילו (x9)
רבים	לילות		---

נראה לי, שהצורה "לילי", שחדרה מן הארמית כצורת נסמך ביחיד, מצאה את עצמה עד מהרה משמשת גם לרבים, משום שהובנה כצורת רבים. והלוא היחסים "לילות: לילי-" ידועים היו, כדוגמת "שטרות:שטרי-", "אילנות:אילני-".
בספרות האמוראים אנו מוצאים "ליל-" כצורת נסמך ליחיד: "ליל שבת", "ליל שמיני", "ליל תשעה באב", "ליל י"ד לביעור". ולא נמצא "לילות" כנסמך.
פניתי אפוא, כעצת קוטשר, לבדוק צירופים מקבילים:

1. "מוצאי-" גופה משמשת רק בריבוי, והסומך שלה לעולם ביחיד: מוצאי החג (x3), מוצאי שבת (x7), מוצאי שביעית (x15), מוצאי יום טוב (x2). כל אלה מתועדים גם בתוספתא, ושם עוד צירופים: מוצאי פסח (x2), מוצאי מועד (x1), מוצאי תשעה באב (x1).
2. "ערב-\ערבי-" – לרוב משמשת צורת היחיד: ערב יום טוב (x13), ערב שביעית (x10), ערב יום הכיפורים (x3), ערב תשעה באב (x1), ערב עצרת (x1). ורק בשלושה צירופים נמצאו שתי הצורות: ערב פסחים (x5) \ ערבי פסחים (x11);⁷⁶ ערב שבת (x40) \ ערבי שבתות (x3: ב"מ ד, ו; תוס' ב"מ ג, כ; זב' א, טז), ערבי שבת (x1: תוס' מנ' יג, יח); ערב שביעית (x20) \ ערבי שביעית (x1: תוס' סנה' ב, ט), ערבי שביעיות (x1: תוס' שבת ז, יד).

ונשוב לתיבה "לילי": אפשר להראות שבכמה מאמרים היא משמשת, כנראה, לריבוי: "מקום שנהגו לאכל צלי בלילי פסחים אוכלין. מקום שנהגו להדליק את הנר בלילי יום הכיפורים מדליקים" (פס' ד, ד). מאמר זה מקביל למאמר שבמשנה א: "מקום שנהגו לעשות מלאכה בערבי פסחים עד חצות עושין" (פס' ד, א). וכאן, כאמור, יש גם יחיד: "ערב פסחים"; "ונתתי גשמיכם בעיתם – בלילי שבתות" (ספרא קי, 4); "היה מתפלל תפילה קצרה בלילי שבתות" (תוס' בר' ג, ה); "לילי שבתות ולילי ימים טובים יש בהן קדושת היום" (שם, ח); "משעה שבני אדן נכנסין לוכל פיתן בלילי שבתות"

75 מ' בר-אשר מסר לי על-פה, שהוא מתכוון לעסוק בשורשיה של הצורה "לילי".

76 על צירוף זה ראה מה שכתב גב"ע צרפתי, "ערב פסחים", לשוננו, מא (תשל"ז), עמ' 21-28.